

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDE BÂTİNÎLİK VE GAZZÂLÎ'NİN BÂTİNÎLİK
ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS

Ömer ÖZBAY

NİSAN-2025
GÜMÜŞHANE

T.C.

**GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDE BÂTİNÎLİK VE GAZZÂLÎ'NİN BÂTİNÎLİK
ELEŞTİRİSİ**

**BATINIYYA IN THE HISTORY OF ISLAMIC THOUGHT AND GHAZALI'S
CRITICISM OF BATINIYYA**

YÜKSEK LİSANS

Ömer ÖZBAY

**NİSAN-2025
GÜMÜŞHANE**

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDE BÂTİNÎLİK VE GAZZÂLÎ'NİN BÂTİNÎLİK
ELEŞTİRİSİ

BATINIYYA IN THE HISTORY OF ISLAMIC THOUGHT AND GHAZALİ'S
CRITICISM OF BATINIYYA

YÜKSEK LİSANS

Ömer ÖZBAY

Danışman: Doç. Dr. Berat SARIKAYA

NİSAN-2025
GÜMÜŞHANE

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “İslâm Düşünce Tarihinde Bâtınlık ve Gazzâlî’nin Bâtınlık Eleştirisi” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/04/2025

.....
Ömer ÖZBAY

TEŞEKKÜR

Lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca üzerimde ihtimamını eksik etmeyen, desteğini esirgemeyen ve bilgi birikimime katkıda bulunan çok değerli danışmanım Doç. Dr. Berat SARIKAYA hocama, fakültemizin tüm bilim dallarında desteklerini, fikirlerini, görüş ve önerilerini eksik etmeyen bütün öğretim üyesi hocalarıma, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteğini üzerimde her daim hissettiğim sevgili aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Ömer ÖZBAY
GÜMÜŞHANE – 2025

ÖZET

İslâm düşünce tarihi boyunca İslâm'ın temel öğreti ve akâidi dışında zaman zaman farklı düşünce yapıları da beraberinde gelmiştir. İslâm öncesi dönemde semâvî dinlerin öğretilerine karşılık farklı oluşumlar ve gruplaşmalar ortaya çıkmış, İslâm döneminde etkisini sürdürmüş ve taraftar bulmuşlardır. Bu oluşumlar temel itikât anlayışından, nassın zâhiri anlamı dışında bâtinî bir anlamının da olduğunu ve bunun ancak masum imam şeklinde atfettikleri kişi ve kişilerin öğretileri yoluyla bilinebileceğini savunarak kendi gruplarına taraftar arayışına girmişlerdir. Bu epistemolojik anlayışta olan gruplara “Bâtînîler” şeklinde şemsiye bir isimlendirilme de yapılmıştır. Gazzâlî, kendi döneminde etkisini gösteren bâtinî grupları dönemin halifesinin emri gereğince inceleyip bâtinî oluşumlar ve bu oluşumların yöntem, amaç ve gayelerini ele almıştır. Geniş araştırma ve inceleme neticesinde Bâtînîlik hakkında eserler kaleme almış ve bâtinî oluşumlara karşı eleştirileri olmuştur. Çalışmamızda bâtinî grupların, İslâm öncesi ve sonrasında gerçekleştirdikleri faaliyetleri, temel öğretileri, inanç yapıları, şüpheyi düşürme yoluyla nasıl taraftar kazandıkları ele alınarak Gazzâlî'nin bâtinî düşüncede olan mezheplere karşı yaptığı eleştirilere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bâtînîlik, Ezoterizm, Gazzâlî, Gnostisizm, Kelâm, Masum İmam, Okültizm, Takıyye,

SUMMARY

Throughout the history of Islamic thought, in addition to the basic teachings and tenets of Islam, different structures of thought have also come along from time to time. In the pre-Islamic period, different formations and groupings emerged in response to the teachings of the divine religions, and they continued their influence in the Islamic period and found supporters. These formations sought supporters for their own groups by arguing from the basic understanding of belief that *Nass* has an esoteric meaning in addition to its apparent meaning, and that this can only be known through the teachings of the person or persons they attribute to the infallible imam. The groups with this epistemological understanding were given an umbrella name as "Batiniyya (Esoterics)". Ghazali examined the esoteric groups that were influential in his time, as per the order of the caliph of the time, and addressed the esoteric formations and their methods, aims and purposes. As a result of his extensive research and examination, he wrote works about Batiniyya and made criticisms against esoteric formations. In our study, the activities of esoteric groups before and after Islam, their basic teachings, belief structures, and how they gained supporters by making them doubtful will be discussed, and Ghazali's criticisms against sects with esoteric thought will be included.

Keywords: Batiniyya, Esotericism, Ghazali, Gnosticism, Kalām, Innocent Imam, Occultism, Taqiyya,

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	X
GİRİŞ	1
I. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Sınırları	1
A. Amacı.....	1
B. Kapsamı	1
C. Sınırları	2
II. Kavramsal Çerçeve.....	2
A. Bâtınîlik Tanım	2
B. Bâtınîlik İsimlendirme.....	6
C. Bâtınîliğin Temel Akâidi.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM	19
BÂTİNÎ/GNOSTİK AKIMLAR.....	19
1.1. İslâmiyet Öncesi Dönem Bâtînî/Gnostik Akımlar	20
1.1.1. Yahudi İnancında Gnostik Akımlar	20
1.1.2. Hristiyan İnancında Gnostik Akımlar	23
1.1.2.1. Marsiyonizm	23
1.1.2.2. Valentinyanizm	24
1.1.3. Mecûsîlik.....	24
1.1.4. Sâbîlik	27
1.1.5. Maniheizm	30
1.2. İslâmiyet Sonrası Dönem Bâtınîlik	35
1.3. İslâmiyet Sonrası Dönem Bâtînî/Gnostik Akımlar	36
1.3.1. Keysânîyye.....	36
1.3.2. Gulât-ı Şîa	37
1.3.3. Fâtımîler	41
1.3.4. Nizârî İsmâîlîği	43

1.3.5. Karmatîlik	47
1.3.6. Tasavvuf İçerisinde Bâtınî Etkiler	49
1.3.7. Günümüzde Bâtınîler	51
İKİNCİ BÖLÜM.....	54
GAZZÂLÎ DÖNEMİ BÂTİNÎ GRUPLARA ELEŞTİRİSİ	54
2.1. Gazzâlî'nin Hayatı ve Şahsiyeti	54
2.2. Gazzâlî'nin Yaşadığı Coğrafya	56
2.3. Gazzâlî'ye Göre Bâtınîler ve Faaliyetleri	59
2.4. Gazzâlî ve Bâtınîlerin Tuzakları	61
2.5. Gazzâlî'nin Bâtınîlere Yönelik Eleştirisi	68
2.5.1. Bâtınî Te'vil Metoduna Yönelik Eleştirisi	69
2.5.2. Muhkem Ayetlerin Te'viline Yönelik Eleştirisi	69
2.5.3. Hurûf-ı Mukataa, Mücmel ve Müşkûl Meselelerin Bâtın Anlamına Yönelik Eleştirisi	70
2.5.4. Kıyamet Meselesine Yönelik Eleştirisi	70
2.5.5. Ahiret Meselelerine Yönelik Eleştirisi	70
2.5.6. İmâmet ve Hilafet Meselelerine Yönelik Eleştirisi	71
2.5.7. İmamlarda İsmet Sıfatı Meselesine Yönelik Eleştirisi	71
2.5.8. İmamın Gaybeti Meselesine Yönelik Eleştirisi	72
2.5.9. Bilgi Edinme Metodu Meselesine Yönelik Eleştirisi	73
2.5.10. Akıl Meselesine Yönelik Eleştirisi	73
2.5.11. Tâlim Meselesine Yönelik Eleştirisi	75
2.5.12. Takıyye Meselesine Yönelik Eleştirisi	75
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	78
KAYNAKÇA	82
ÖZGEÇMİŞ	90

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin
Bk. / bk.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
Drl. / drl.	: Derleyen
Ed. / ed.	: Editor
Haz. / haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
Krş. /krş.	: Karşılaştırınız
MS	: Milâttan sonra
Neşr. / neşr	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
S	: Sayı
tah.	: Tahmini
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme
t.y.	: Tarihi belli olmayan
vb.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri, ve devamı
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

I. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Sınırları

A. Amacı

İslâm öncesi semavî ve beşerî dinlerde öz itikatlarının dışında farklı dini inanış ve bu inanç ekseninde gruplaşmalar ortaya çıkmıştır. Kendi içlerinde tutarlı olduklarını savunan bu inanç biçimleri, eylemlerinde asıl inanç biçiminden uzak bir itikad geliştirmişlerdir. İçe dönük faaliyetlerini sürdüren bu gruplaşmalar ilahi mesajlara ve olaylara/durumlara karşı Bâtınî/Gnostik bir yorumlamaya gitmişlerdir. Çalışmamızda amacımız, İslâm öncesinde ortaya çıkmış olan bu oluşumların İslâm döneminde de izlerinin var olup olmadığını ortaya koymaktır. Bu öz itikad dışı inanca sahip grupların İslâm döneminde “Bâtınîlik” isimlendirmesi altında nerelerde ve nasıl şekilde nüfuz edindiklerini meydana çıkarmaya çalışmaktır. Buna ilaveten Bâtınî grupların hangi yöntem ve metotlarla taraftar bulduklarını ortaya koymaya çalışmaktır. Bâtınî inanç yapıların sadece din alanıyla birlikte siyasi alanda da nasıl etkin rol aldıklarını göstermeyi hedeflemektedir. Ayrıca Gazzâlî’nin kendi döneminde Bâtınî oluşumlara yönelik eleştirileri ve bu grupların inanç ve yöntemlerine dair tenkitlerine de çalışmamızda yer verilecektir. Gazzâlî’nin bu grupların dışı kapalı olmasıyla birlikte belirli aşamalar yoluyla insanları nasıl tuzaklarına düşürdüklerini ortaya koyacaktır. Çalışmamız Bâtınîliğin İslâm öncesinde farklı isimlerle varolmasıyla birlikte İslâm döneminden günümüze yansımalarını anlamayı ve günümüzdeki Bâtınî söylemlerin kökenlerin anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

B. Kapsamı

Çalışmamızın içeriğinde yer alan Bâtınîlik, hem İslâm dönemi hem de İslâm öncesi dönemde etkin olup gizli bir öğreti oluşturmaları sebebiyle çok geniş bir tartışma alanını kapsamaktadır. İslâm öncesi dini inançların ve kültürlerin farklı olması, İslâm dönemi ve sonrası Bâtınî fırkaların tek bir öğretden ziyade farklı yöntem ve metotların varlığına işaret etmektedir. Bâtınî öğretisi ve metotları İslâm inanç esasları ile karşılaştırılmak suretiyle değerlendirilecektir. Bâtınîliğin tarihçesi, ortaya çıkış sebepleri ve diğer mezheplerle olan ilişkisine yer verilecektir. Ayrıca Bâtınî düşüncede yer alan insan, insan iradesi, masum imam doktrini, bâtinî bilgi, takıyye, tâlimiyye gibi kavramlar açıklanacak, temel inanç öğretileri hakkında Gazzâlî’nin eleştirisi noktaları detaylı şekilde incelenecektir.

C. Sınırları

Bu çalışma, Bâtınîliğin din yorumu üzerine yoğunlaşmış olup İslâm düşüncesi içerisinde Bâtınî akımların teolojik ve metodolojik çerçevede İslâm öncesi inanç gruplarından beslenerek nasıl şekillendiğini ve hangi dinamikler tarafından desteklendiği incelenmektedir. Bâtınîliğin tarihsel evriminden ziyade bu zihniyetin yorum anlayışının temel bileşenlerini ve bu anlayışların oluşmasında etkili olan faktörleri ele almaktadır.

İslâm mezheplerinin bir kısmında bâtınî bir söylem mevcuttur; ancak bu söylemleri tüm mezhepler bağlamında kapsamlı şekilde ele almak, araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Bundan dolayı, bu araştırma İslâm döneminde sözleriyle ve eylemleriyle kendini gösteren Bâtınîlere odaklanmaktadır. Çalışmamız Bâtınî düşünce sisteminin metodu, dinsel metinlerin te'villeri ve masum imam doktrini üzerine yoğunlaşarak, Gazzâlî'nin bu husulardaki eleştirileri ile sınırlandırılacaktır.

II. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde, öncelikle Bâtınîlik kavramının tanımı yapılmıştır. Devamında, bu kavramın semsiye bir kavram olduğuna yer verilip diğer isimlendirmeleri çalışmamızda yer verilerek Bâtınîliğin temel akâidi üzerine bilgi sunulmuştur.

A. Bâtınîlik Tanım

Bâtınîlik, kelime mânası ile “batana” fiilinden ismi fâil kalıbıyla gelen “bâtın” kavramından türemiş olup İslâm düşünce geleneğinde “zâhir-bâtın” kavramları birlikte kullanılmıştır. Zâhir kelimesi “zahera” fiilinin ismi fâil kalıbından türeyerek sözlükte “belirgin olmak, ortaya çıkmak; üstün olmak, galip gelmek; yardım etmek” anlamına gelmektedir.¹ Terim olarak ise “varlığını ve birliğini belgeleyen birçok delilin bulunması açısından belirgin olan” mânasında kullanılır. Bununla birlikte dış, dışa ait olan, ortaya çıkan görünen, bir şeyin görünen yüzü, açık ve belirgin olan ve muttali olma, göz ile görünen, meydanda ve açıkta olan, aşikar ve net gibi anlamları da bulunmaktadır.² Dolayısıyla zâhir, eşyanın görünen yüzünü, duyu organı ve akılla ilk görünen tarafını ifade etmektedir.³

¹ Mütercim A. Âsım, “el-Okyânûsu'l-basît fi Tercemeti'l- Kamûsi'l- Muhît” çev. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, ed. Mustafa Koç, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013) C.III, 2152.

² Kadir Özköse, “Tasavvuf Kültüründe Bâtın ve Bâtınî/Ledünni Bilgi Kavramlarının Referans Çerçevesi” (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırma Merkezi, 2017) 61, Emre Gördük, “Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşari Tefsir” (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013) 35, Hüseyin Çelik, “Kur'an'a İşari Yaklaşımlar” (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021) 120.

³ Çelik, “Kur'an'a İşari Yaklaşımlar” 110.

Bâtın kelimesi Arapça sözlükte isim olarak “bir şeyin içi, iç boşluğu, karın; kabileden küçük aile gruplarının oluşturduğu topluluk” anlamlarına gelmektedir.⁴ Terim anlamında ise “Bâtın” gizlenen, görünmeyen, duyu organlarıyla hissedilmeyen; eşyanın gizli taraflarına vakıf olmak, onlar hakkında bilgi sahibi olmak, her şeyin iç kısmını bilmek, görünenin ötesinde, bir şeyin iç yüzü şeklinde ifade edilmektedir.⁵

Bâtınîlik tanımında “eşyanın gizli yönlerini ve kendine has özelliklerini bilen”⁶ ifadesi yer alıp Bâtınîlikte her nassın zâhiri ile birlikte bir de bâtını olduğu ileri sürülür. Zâhirin yalnızca avâm tabakası, bâtının ise havas tabakası için olduğu, bâtınî mânaların yalnızca masum imam şeklinde isimlendirilen gizli öğretileri aktaran seçkin/seçilmiş kimse tarafından bilinebileceği veya onun yetkilendirdiği kişiler tarafından bilinebileceği ifade edilir.⁷ Yalnızca yaratıcı tarafından belirlenen veya onunla münasebette bulunan kimselerin bâtınî bilgiye ulaştığını savunan ve kurtuluşu yalnızca kendilerinde görerek içe kapalı bir şekilde varlığını devam ettiren gruplara Bâtınî/Bâtınîlik ismi verilmiştir.⁸ Felsefede “Ezoterizm”, Osmanlı Türkçesi’nde “Bâtınîlik”, Türkçe’de ise “İçrekçilik” olarak bilinen bu düşüncede olan grup ve oluşumlar bilimlerin, bilimsel metinlerin ve dinsel inançların yorumunu herkese değil, seçkin, özel zekaya sahip, yetenekli ve ahlâklarına güvenilir öğrencilere/müritlere öğretilmesi gerektiğini savunur.⁹

Zâhire lüzum görmeyenler¹⁰ olarak bilinen Bâtınîlik, zâhiri bir kabuk; bâtını ise bir öz, kabuğun içerisindeki asıl olarak görmektedirler. Bu öze yalnızca yaratıcı tarafından tayin edilen öğretici ile ulaşılmaktadır. Bâtını keşfeden artık özü kavramış ve zâhirin bağlı olduğu teklifi hükümlerden kurtulmuş olur.¹¹ Bâtınîlikte yer alan “her zâhirin bir bâtını vardır” düşüncesi, inanç esaslarından her birine farklı mânalar vermektedir. Bâtınî inanca mensup kimseler kendi düşüncelerine uygun olmayan metinleri ya yok saymakta ya da kendi düşüncelerine göre yorumlamaktadırlar.¹²

⁴ Ali Şafak, “Bâtın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim (29 Ağustos 2024).

⁵ Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 122.

⁶ Nihat Uzun, “Tefsir Disiplini Açısından Bâtınî ve İşari Yorumun İlmi Değeri” (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018) 195, Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 111.

⁷ Mustafa Öz, “Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları” (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011) 142. Bk. Muzaffer Tan, “Haşhaşiliğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Davet Yapılanması” (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2017) 56-111.

⁸ Ömer Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” (Nobel Bilimsel Yayınları, 2021) 29, Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 111, Bk. Ayşe A. Arayancan, “Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut-Nizârî İsmâîlîleri” (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016) 9.

⁹ Seyhun Tunaşar, “Üç Bâtınî Bilge: Hasan Sabbah – Şems-i Tebrizi – Hacı Bektaş Veli” (İstanbul: Hermes Yayınları, 2020) 11.

¹⁰ Hayati Ülkü, “Mezhepler Tarihi” (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2015) 89.

¹¹ Bekir Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” (İstanbul: Damla Yayınevi, 2021) 251. Bk. Fikret Kahraman, “İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar” (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2015) 352.

¹² Bk. Hasan H. Ballı vd., “İslam Mezhepleri Tarihi” (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2013) 6-10.

Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Eş'arî kelimcilerin büyük bir kısmı Bâtînîleri; “Kur'an ve sünneti bâtinî şekilde te'vil ile Mecûs dinine davet yolunda olan grup ve kimselerdir” şeklinde tanımlamışlardır.¹³

Mu'tezile âlimi Kâdî Abdülcebbâr ile birlikte Mu'tezile âlimlerinin ekseriyeti ve devamında Ehl-i Sünnet ekolü Bâtînîler ile ilgili tanımlamasında, bâtinî grupların gerçek İslâm inancı ile ilgisi olmayan Sâbiî, Mecûsî gelenek, İran, Hint kültürü ve Yahudi kabalası ile Hristiyan inancındaki gnostik akımlardan esinlenerek İslâm itikâdını zayıflatma ve parçalama gayreti ile oluşturulduklarından söz etmişlerdir. Bâtînîliği İslâm, Kur'an, namaz, oruç, hac, ve Ehl-i Beyte bağlılık gibi şeyleri İslâm dışı yorumlamaya tâbi tutarak ortaya çıkmış uydurma bir din olarak tanımlamışlardır.¹⁴

Hakîm et-Tirmizî de Bâtînîlik meselesini ele almış Kur'an'ın yalnızca bâtinîyle ilgilenip zâhiriyle ilgilenmeyen grupları “zındıklar” olarak ifade etmiştir Zâhir olmadan elde edilen bilgiyi ise “şeytanın bir vesvesesi” olarak nitelemiştir.¹⁵

İbn Teymiyye de zâhire muhalif olup Bâtînîliği iddia eden kimsenin mülhid, zındık, cahil veya sapkın olabileceği şeklinde bir tanımlamaya gitmiştir.¹⁶

İbnü'l-Cevzî ise “İslâm ile maskelenen, Şiîliğe meyleden, fakat inanış ve davranışlarıyla İslâmiyetle taban tabana zıt düşen” ifadesini kullanarak Bâtînîliğin tanımını yapmıştır.¹⁷

Bâtînîlik ile ilgili yazdığı “*Bâtînîler ve Karmatîlerin İç Yüzü*” adlı eser ile tanınan İbn Mâlik el-Hammâdî (ö. 470/1077), “Müslümanların itikâdi yapısını bozmak, Müslümanlar arası birliği ortadan kaldırmak” şeklinde Bâtînîler ve Karmatîlerin gayesini açıklamıştır. Eserin 1948 yılında Türkçesini Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlayan dönemin Başkanı Ahmet Hamdi Akseki kitaba yazdığı önsöz bölümünde Hammâdî'nin sekiz yüz yıl önceki Bâtînîler ile ilgili sözlerini savunmuş ve Akseki de

¹³ Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir et-Temîmî el-Bağdâdî, “Mezhepler Arasındaki Farklar” trc. Ethem R. Fırlı, (Ankara: TDV Yayınları, 2014) 247-264, Bk. Yaşar Kutluay, “Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri” (İstanbul: Pınar Yayınları, 2022) 135.

¹⁴ Kâdî Abdülcebbâr, “Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı” çev. M. Şerif Eroğlu, Ömer Aydın, (İstanbul: İmak Yayınları, 2017) 690, Kursad Berkkan, “Alamut'un Efendisi Hasan Sabbah ve Haşhaşiler” ed. Murat Dinçer, (İstanbul, Eftalya Kitap Yediveren Yayınlar, 2020)” 16, Aydın, “Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 51.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî et- Tirmizî, “Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lubb”, tah. Ahmed Abdurrahîm Sâveh, (Kahire: Merkezu'l-Kitâb li'n-Neşr, 1938) s. 37, Çelik, “Kur'an'a İşari Yaklaşımlar” 123.

¹⁶ Takıyyüddin İbn Teymiyye, “Risâle fi İlmi'l-Bâtın”, *Mecmeatü'r-Rasâil-i'l-Münîriyye I*, (Beyrut: 1970) 231-236, Çelik, “Kur'an'a İşari Yaklaşımlar” 124.

¹⁷ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, “Telbisü İblis”, nşr. Ahmed Kerem, (Beyrut: Dâru'l -Kalem, 1982) 99, Bk. Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 231, Aydın, “Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 125.

Bâtınîlerin İslâm itikâdını hedef aldığını ve İslâm birliğini ortadan kaldırarak Müslümanları birbirine düşürme amacı güttüklerini ifade etmiştir.¹⁸

İzmirli İsmâil Hakkı Bâtınîliği, şeriatı uzaklaşıp dinsizliğe, haktan ayrılıp bâtıla girenler, kendilerini Şîî yakınlığı ile gizleyenler olarak tanımlamıştır. Bâtınî kimseleri Müslüman olmalarına rağmen Müslümanlar arasında dinsizlik ve bozgunculuk çıkaran, Allah'ı, şeriatı ve yaratıcının varlığını kabul edenleri inkâr edenler şeklinde ifade etmiştir.¹⁹

İbrahim Agâh Çubukçu ise Gazzâlî ve İbnü'l-Cevzî'ye dayanarak bâtinî kimseler için nasslarda zâhire kıymet vermeyip İslâm'ın öz itikâdı dışında aşırı uç te'villerde bulunarak zâhirde haram olarak bilinen şeyleri mübah saymış, günahlara karşı zayıf davranmış, kişinin mahremi ile evlenmeyi caiz görmüş, Sâbiî, Mecûsî, Yeni Eflâtuncu ve Pythagorasçılarının tesiri ile ortaya çıkmış siyasi amaçlı dinî oluşum şeklinde tanımlamada bulunmuştur.²⁰

Bâtınîlik, İslâm literatürü içerisinde ayetlerin gizli ve bâtinî mânasını özel harfler, sayılar, şekiller ve semboller yoluyla ezoterik bir biçimde anlamlandırmaya çalışmıştır. Dinî metinlerin yorumunda ezoterik bağlamda uç bir yöntem belirlemiştir.²¹ Bu itibarla Bâtınîlerin harflerden, sayılardan ve şekillerden bir ilim meydana getirme çabaları neticesinde “hurûfîlik” adı verilen bâtinî ilim ortaya çıkmıştır.²² Bâtınîlikte zâhir-bâtın ayırımına gidilerek kurtuluşun sadece bâtında olduğunun savunulması doğrultusunda Bâtınîlik hermetik-agnostik karakterli düalist akımlar için de “şemsiye” bir kavram olmuştur. Bu bağlamda bünyesinde gizemli gnostik bir bilgi barındıran ve bu bilginin ancak gizli yollarla elde edileceğine inanılan, alternatif bir epistemoloji ortaya koyarak “hiçbir şey aslında görüldüğü gibi değildir” ilkesine dayanan oluşumlara genel mânâ itibarıyla Bâtınîlik şeklinde tanımlama yapılabilir.²³

Bâtınîliğin genel bir tanımı yapıldığında birçok bölümlere ayrıldığı ancak temel mânâda kozmoloji, epistemoloji ve sosyoloji olarak aynı inanış içinde olan hermetik-agnostik düalist yapıda olduğu görülür. Bu ekole mensup olanlar, farklı kültürlerin ve dinlerin inanışlarını İslâm itikâdında birleştirmeye çalışarak öğretilerini gizlilikle

¹⁸ Muhammed Hammadi, “Keşfü Esrari'l Batiniyye-Batinilerin ve Karmatilerin İçyüzü” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1948) 23-25, Tunaşar, “Üç Bâtınî Bilge: Hasan Sabbah – Şems-i Tebrizi – Hacı Bektaş Veli” 22.

¹⁹ İsmâil H. İzmirli, “Yeni İlmi Kelam” (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018) 149, Aydın, “Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 31.

²⁰ İbrahim A. Çubukçu, “İbâhilik ve Bâtınîlik” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970) XVIII/67-70.

²¹ Aydın, “Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 120.

²² Ülkü, “Mezhepler Tarihi” (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2015) 127.

²³ Ali Avcu, “Horasan-Maveraünnehir'de İsmâîlik” (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018) 27, Ali Avcu, “İslam'ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” (Ankara: Fecr Yayınları, 2020) 323.

sürdürmüşlerdir. Yaratıcının nass ile açıkça belirlediği kişinin ve o kişinin irtibatla olduğu kimselerin bâtinî bilgiye vâkıf olduklarını ve bu bilgiye vâkıf olanların kurtuluşa ereceğini ifade etmişlerdir. Kurtuluşa erecek kimselerin teklifi hükümlerden sorumlu olmadıkları; yalnızca zâhir tabakasına tahsis olunan teklifi meseleleri ise kendilerince harflere, sayılara ve sembollere özel mâna vererek okültik inancı benimsedikleri görülmektedir.

B. Bâtınîlik İsimlendirme

Bâtınîlik veya benzer düşüncedeki oluşumlar farklı coğrafya, farklı zaman ve mekanlarda farklı isimlerle ortaya çıkmıştır. Bu inanca sahip kimseler semavî dinlerin zâhirinin dışında toplumun her kesiminin anlayamayacağını kabul eden bâtinî düşüncüyü ve Bâtınîlik inancına sahip oluşumları meydana getirmiştir.

Bâtınîyye; Kur'an ve haberlerin zâhirlerinde bâtinî anlamların var olduğunu, akıllı ve zeki kimselerin remizleriyle bâtinî mânaya ulaştıklarını iddia eden, ulaşılan gizli öğretiler neticesinde teklifi hükümlerin bu kimseler için önemi kalmadığına inanan kişiler bu isimle anılmaktadırlar. Bununla birlikte kurtuluşa sadece dinsel metinlerin bâtinîna vâkıf olanın ulaşabileceğini, bunun dışında kalan halkın ise zâhirde kalıp hakiki kurtuluşa eremeyeceklerini kabul etmektedirler.²⁴

İsmâîlîyye; İslâm dönemi ilk Bâtınîler Şîa mezhebi içerisinden teşekkül etmiştir. Bâtınî düşüncedeki kimselerin, kendilerinden olmayan diğer insanların eleştirisinden kaçınması sebebiyle inançlarını kendilerini gizleyerek sürdürmüşlerdir. İsmâil b. Cafer'in imâmetine inanmalarından dolayı Bâtınîlere İsmâîlîyye de denmiştir.²⁵ IV/X. yy. yazarlarının aralarında ittifak olmamakla birlikte İsmâîlîyye, Bâtınîyye ve Karmatîlik kavramlarını birbirleri yerine kullandıkları da görülmektedir.²⁶ Günümüz araştırmacıları da İsmâîlîlik ve Bâtınîlik kelimelerini eş anlamlı olarak kullanmaktadırlar.²⁷ Bâtınîlik ile İsmâîlîyye arasındaki temel fark; Bâtınîliğin bâtinî inancında zâhir-bâtın ayrımını yapan diğer grupları da içine alarak şemsiye bir kavram olmasıdır. Söz gelimi Bâtınîlik İsmâîlîyyeyi de içine alır.²⁸

²⁴ Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" çev. Avni İlhan (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2023) 5-6.

²⁵ Çubukçu, "İbâhîlik ve Bâtınîlik" 69, Bk. Muhammed N. Kiraz, "Bâtınîlik ve Gazzâlî Eleştirisi" (İstanbul: Erva Kitap Yayınları, 2018) 22.

²⁶ Avcu, "Horasan-Maveraünnehir'de İsmâîlîlik" (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018) 47. Bk. Ahmet Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" (Ankara, Dorlion Yayınları, 2019) 50.

²⁷ Arayancan, "Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut Nizârî İsmâîlîleri" 2, Bk. Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi" 79.

²⁸ Avcu, "Horasan-Maveraünnehir'de İsmâîlîlik" 48.

Karmatîlik; Hamdan Karmat'ın önderliğinde Kûfe içerisinde doğarak buradan faaliyetlerine başlayan ve İsmâîlîyye tarikatının bir kolu olarak kabul edilen Karmatîlik, daha sonraları İran, Suriye ve Bahreyn'de intişar etmiş bu isimle tarih sahnesinde yaklaşık iki asır varlığını sürdürmüştür. İlerleyen zaman diliminde İsmâîlîyye'nin ikiye ayrılması neticesinde Cafer es-Sadık'ın oğlu Muhammed b. İsmâîl'in mehdi olduğuna ve yakında gelecek olduğu inancına bağlı kalan görüşün genel bir adı olmuştur.²⁹

Seb'iyye; Harflere, sayılara, sembollere ve şekillere özel mânalar veren Seb'iyye'de, yedi sayısına özel anlam atfettikleri için imâmetin devirlerinin yedi olduğu inancı hakimdir. Bu inanç neticesinde İsmâîlîyye'nin yedinci imamı Muhammed b. İsmâîl'dir ve yedi devirli inançlarından dolayı Bâtınîler bu isimle de anılmıştır.³⁰ Harfler, sayılar ve şekillerden anlam çıkarmalarından dolayı "Remzîlik" de denmektedir.³¹

Hurramiyye/İbâhilik; Şeriatı ortadan kaldırarak farzı terk eden, haramı helal, helali ise kendilerine haram kılabilen kimseler bu akımdan olup bunlar mübah ve haramlardan dilediğini yerine getirebileceğine, imamın anladığı şekilde şeriata uyup bâtını bilen kimsenin amel teklifinin düştüğüne inanırlar. Bununla birlikte kendilerinden olmayan kimselerin mallarını, canlarını ve namuslarını kendilerine helal görerek bunda hak sahibi olduklarını iddia etmektedirler.³²

Babekilik; Babek el-Hurrem'e tâbi olan Bâtınîlerden tamamen müstakil bir grup olmasıyla birlikte Müslümanlardan öç alma, kötülükle karşılık verme ve teklifi hükümleri ortadan kaldırıp haramı helal sayma gayesi taşıdığı için Bâtınîler bu isimle de anılmıştır.³³

Dehriyye; Maddeci/Materyalist mezhebin görüşlerini yayma, helal haram sınırına riayet etmeme ve ibadetleri sâkıt bırakma inancından dolayı Bâtınîler bu isimle de ifade edilmiştir.³⁴

Melahîyye; Dinsizler mânasına gelmekte olup bu isim Bâtınîler için dışlayıcı ve ideolojik bir amaçla din dışı bir oluşum olduklarını ifade etmek gayesiyle diğer mezhepler tarafından kullanılmıştır.³⁵

Nizârîlik; Şîa mezhebi kolu olan İsmâîlîlerin ikiye bölünmesi sonucu gerçek halifenin Nizâr olması gerektiği ve davetin Nizâr adına yapılması, bu isimle anılmalarına

²⁹ Süleyman Uludağ, "İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler" (İstanbul, Dergah Yayınları, 2017) 252, Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" 8-51.

³⁰ Bk. Ballı vd., "İslam Mezhepleri Tarihi" 6-12, Maksut Çetin, "Siyasi ve İtikadi Mezhepler" (İstanbul, Yazıgen Yayıncılık, 2016) 83.

³¹ Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 104.

³² Topaloğlu, "Kelam İlmine Giriş" 242, Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" 8.

³³ Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 106.

³⁴ Bağdâdî, "Mezhepler Arasındaki Farklar" 206.

³⁵ Çetin, "Siyasi ve İtikadi Mezhepler" 83.

neden olmuştur. Hasan Sabbah da Nizârî İsmâîlîlerin davetini kabul ederek Nizârî kolunun önderi olmuştur.³⁶

Tâlimiyye; Temel düşüncede re'yin iptali söz konusudur. Nazar ile elde edilen bilgilerin birbirinden farklı olacağından dolayı bâtıl olduğuna inanılır. Hakikat ise akıl yerine yalnızca nass ile belirlenen imamın telkini ile öğrenilmesine verilen isimdir. Tâlimiyye isimlendirmesi daha çok İsmâîlîlerin ayrılan Nizârî kolunu benimseyen ve bu kolun önderliğini yapan Hasan Sabbah'ın fedâî teşkilatı yapılandırmasında uyguladığı metot ile birlikte Alamut-Nizârî İsmâîlîleri için kullanılmıştır.³⁷

Muhammira; Kimi söylentilere göre Bâtınîlerin Babek zamanında kırmızı renkli elbiseler giydikleri için bu isimle anıldıkları ifade edilmekle birlikte başka fırkalardan ve Ehl-i Sünnet'ten muhalefet eden kimselerin kendilerine hamir (eşek) şeklinde hitap etmelerinden dolayı bu isimle anıldıkları da ifade edilmektedir.³⁸

Assasins; Batılı kaynaklar dağın yamacında yaşayan bâtınî fedâîlerden bu isimle bahsetmektedir. Tarih sahnesinde ilk defa Bâtınîler için kullanılmış olan bu isim, sonrasında bu gibi suikastçi oluşumlar için de kullanılmıştır.³⁹

Haşhaşi; Batı dil etimolojisinde Bâtınîler için kullanılan bu isimlendirmeyi Tudelalı Benjamin “hashishin” şeklinde ifade etmekle birlikte “assassin” sözcüğünü de haşhaşilerle beraber kullanmış, afyon kullandıklarına inanıldığı için bu isimle anıldıklarından bahsetmiştir. Batılıların aksine Müslüman tarihçiler bu isimlendirmeyi eserlerinde çok nadir kullanmış, azınlık tarihçiler 13.yy. sonrası Suriye Nizârîlerini ara ara “haşhaşi” ismi ile ifade etmişlerdir.⁴⁰

Sonuç olarak Bâtınîlik, zaman ve muhite göre farklı isimlerle anılmıştır. İlk defa Şîa kolunda İsmâîlîlik içerisinde gizlenerek teşekkül etmiş, hakiki mânada Meymun b. Kaddah ile açığa çıkmıştır. Daha sonra Irak ve Bahreyn bölgelerinde Karmatîlik; İran bölgesinde Bâtınîlik, Haşhaşilik, Sabbahilik; Horasan civarında Tâlimiyye ve Melahiyye; Mısır ve diğer bölgelerde Fâtımîlik, Seb'iyye, İbahiyye gibi temelde Bâtınî ismi şemsiyesi altında farklı farklı isimlendirmelerle anılmış ancak temel inancı benzer veya aynı olan bir ekol olarak ortaya çıkmıştır.⁴¹

³⁶ Ahmet Ocak, “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtınîlik” Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri” (Dini Araştırmalar, 2004) 168.

³⁷ Çetin, “Siyasi ve İtikadi Mezhepler” 83, Uludağ, “İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 252, Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 11.

³⁸ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 10.

³⁹ Arayancan, “Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut Nizârî İsmâîlîleri” 10, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler” 55.

⁴⁰ Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler” 63-66.

⁴¹ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 90.

C. Bâtınîliğin Temel Akâidi

Bâtınîlik, öncelikle Yahudi ve Hristiyan dinlerinden, Sâbiî, Mecûsî, Mani inançlarından ve İran kültüründen etkilenecek gnostik ve okültik bir inanç sistemi ortaya koymuştur. Bu eklektik oluşum, devamında kendi sosyolojisini, kozmolojisini ve epistemolojisini oluşturarak İslâm coğrafyası içerisinde İslâm'ı benimsemiş gibi görünmüş fakat temel inanç noktalarında İslâm akâidinden çok farklı bir inanç sistemini benimseyen ve bu sistemden hareketle kendisine birçok bölgede taraftar bulan bir yapı haline gelmiştir.

Bâtınîlikte inanç sisteminin temelinde “imâmet ve masum imam” düşüncesi yer alır. Bâtınîlik geriye kalan bütün inanç meselelerini bu düşünce etrafında şekillendirir. Devletin yönetimi meselesinde ve dinin yaşanmasında insanlara rehberlik eden kişinin tayin ve seçilme yolu yerine nass ile açıkça belli olduğuna inanılır. Örneğin mevcut devletin önderliğini yapan kişi/kişileri nassın tayin ettiği ileri sürülür. Onlara göre bu kişi dinî liderliği de üstlenmiştir.⁴²

Kelime anlamı itibariyle imam; “namazda önder olan, namazı kıldıran” anlamında olduğu gibi “yönetmek, siyaseten önder olan kimse” anlamına da gelmektedir.⁴³ İstilah mânasında ise imâmetin tanımı; “Allah’ın halifesi, Peygambere niyabeten din ve dünya işlerinde liderlik” anlamı taşımaktadır.⁴⁴ Bu mâna itibariyle imâmet, bâtinî inancında İslâm’ın temel rûknü olarak kabul edilmiştir. Nisa sûresinde geçen “*Resulullah’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur.*”⁴⁵ ayeti imâmet inancına uyarlanmış imama itaat Allah’a itaat, imama isyan ise Allah’a isyan olarak görülmüştür.⁴⁶

İnsanlara kıyamete kadar rehberlik ve önderlik edecek, bilginin kaynağında yetkin olan, saygı boyutunda hürmet gösterilen imâmet müessesesi, Bâtınîlerde velâyet düşüncesinden dolayı nübüvvetin de üstünde tutularak bir inanç ilkesi olarak kabul edilmiştir.⁴⁷ Nasıl ki Ramazan ayı bin aydan daha hayırlı bir ay ise zamanın imamının da bin nebi ve resûlden daha büyük olduğuna inanılmaktadır.⁴⁸ Bu imâmet merkezli anlayış neticesinde imâmetin nübüvvetin bir devamı olduğu, peygamberlerin özelliklerine

⁴² Emrullah Fatış, “Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler” (İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2016) 206.

⁴³ Hulusi Arslan, Mustafa Bozkurt, “Sistematik Kelam” ed. Hatice H. Erdem, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021) 427.

⁴⁴ Abdullatif el-Harputi, “Tenkihu’l Kelam Fi Akâidi Ehli’l-İslam: Kelam İlmine Giriş” ed. Fikret Kahraman, (İstanbul, Çelik Yayınevi, 2016) 267.

⁴⁵ el-Nisa 4/80.

⁴⁶ Mehmet Bulut, “Ehl-i Sünnet ve Şîa’da İsmet İnancı” (İstanbul: Risale Yayınevi, 1991) 134, Bk. Muhammed b. Cafer b. Ali İbn Babeveyh, “Risaletü’l-İ’tikadati’l-İmamiyye” çev. Ethem R. Fığlalı, 104.

⁴⁷ Muhammed S. Sarıkaya, “İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler” (Isparta: Isparta Yayınları, 2001) 207.

⁴⁸ Bk. Ballı vd., “İslam Mezhepleri Tarihi” 10-15.

imamların da sahip olduğu inancı ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Bâtînîler, peygamberlere ait olan ve günahlardan korunmuşluk anlamına gelen “ismet” sıfatını, “masum imam” şeklinde formüle ederek imamlarının günah, hata, yalan ve kusurlardan beri olduklarına inanmışlardır. Nasıl ki Allah kötülöklere karşı peygamberleri korumuş ise peygamberlerin yerini aldıklarına inandıkları imamların da kötölöklere karşı yaratan tarafından korunduğuna ve günah işleyemeyeceklerine inanılmaktadır.

Bâtînî akâidine göre peygamberlik fonksiyonu Hz. Muhammed ile bitmeyip imamet inancı ile devam ettiğİ ileri sürölmektedir. İmamın yanılmaz bir bilgiye sahip olduğİ ve bilgisinin sorgusuz kabul edildiğİ, imamın Peygamberlerin nübüvvet görevinin yerini aldığı görölmektedir. Bu düşünce ile bâtinî gruplarda “devam eden peygamberlik” inancı oluşmuştur.⁵⁰ Hatta daha da ileri gidilerek imamların Kur’an’ın bâtinîna vâkıf olması sebebiyle Peygamber makamının üstünde tutulmuş, peygamberde olmayan özelliklerin de imamlarda var olduğİ inancı hakim olmuştur.⁵¹ İran İslâm Cumhuriyeti’nin kurucusu Humeyni’nin: “İmamın öyle yüksek derecesi ve tekvini vardır ki; bu kainatın bütün zerrelere onların tasarrufu altındadır. İmamlarımız öyle bir makamdadırlar ki, o makama ne mukarreb melekler ne de elçi olarak gönderilmiş bir nebi ulaşamaz.”⁵² şeklindeki sözleri imamların peygamberden üstün bir fonksiyona sahip olduğİ, nübüvvetin yerine imâmet inancının kabul edilmiş olduğuna ve imamlara özel değİerler verildiğİni göstermektedir.

Bâtînî inancına göre Peygamberler insanlara birbirinden farklı tekliflerde bulunarak kendi içinde çelişmiş, inananlara yalnız zâhiri açıklayarak gizli/bâtînî yönü bilmelerine rağmen yasaklamış, insanlardan kolay yerine zor olanı istemiş, gereksiz ve zahmetli teklifler yükleyerek lüzumsuz meşguliyetler vermişlerdir.⁵³ Bundan mütevellit bâtına vâkıf olduğuna inanılan imamların vasıtasıyla dinî kanunlarda içtihadın birden fazla yola götüreceğİnden dolayı tek ve birliğİe götürecek teklifi hükümler üzerinden dilediğİ tasarrufta bulunarak değİştirilebileceğİ inancı hakim olmuştur.⁵⁴ Elde edilen dinî

⁴⁹ Yusuf Ş. Yavuz, “Akâid ve Kelam İlminde Vahyin ve Aklın Yeri” (İstanbul: Ensar Yayınlar, 2013) 39, Bk. İbnü’l-Muhtar el-Hilli, “Keşfü’l-Murad” 285-315, Faruk Sancar, “Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fahreddin er-Razi ve İbnü’l Arabi Örneğİ” (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011) 79.

⁵⁰ Sancar, “Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fahreddin er-Razi ve İbnü’l Arabi Örneğİ” 304, Bk. Yusuf Ş. Yavuz, “İmamiyye’nin Usulu’d-din’e İlişkin Görüşlerinin Değİerlendirilmesi” *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, (İstanbul, 1993) 670-677.

⁵¹ Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 117, Mahmut Ay “İşari Tefsiri Yeniden Düşünmek” *Journal Of Istanbul University Faculty Of Teology* 24 (2014) 135.

⁵² Humeyni, “Ruhullah: el-Hükümet’il İslamiyye” (Ürdün: Dar Ammar) 47, Bk. Serdar Demirel, “Takıyye: Şîa Rivayet Kültüründeki Derin Paradoks” (İstanbul: Rihle Kitap, 2016) 33.

⁵³ Ocak, “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtînîlik” Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri” 172.

⁵⁴ Öz, “Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları” 147.

kanunların zâhiren her peygamberde değişse de bâtında imamlarda sabit kalarak değişmediğine inanılmaktadır.⁵⁵

Bâtınîlerin bir diğer akâidinde ise dinî metinler her ne kadar Peygambere gelse de izahatının ancak imam tarafından yapılması gerektiği yer alır.⁵⁶ Bundan dolayı Bâtınîlere göre gerçek, doğru ve eksiksiz bilgiye yalnızca imamın öğretisi vasıtasıyla ulaşılır. İnsanların, imanın öğretisi dışında nazar yoluyla edeceği bilgilerin farklı yollara götüreceği ve birliği bozacağından dolayı imamın bilgisinin sorgulanmadan kabul edilmesi, elde edilen bilgiden şüphe duyulmaması ve sorgulanmaması gerektiğine inanılmaktadır.⁵⁷

İmamet rüknünün üstünde fazlasıyla duran Bâtınî akâidi, “İmamlar Kâbe gibidir, ona gidilir” düşüncesi ile imamı insanüstü formatta telakki ederek “Gulât”⁵⁸ bir fırka olmuştur.⁵⁹ İmamet düşünce formunu ileri götürerek insanın ötesinde bir vasıflandırma yapmak suretiyle ve hatta ulûhiyyet vasfı vererek imamı ilahlaştırmışlardır. Bundan dolayı Bâtınîlere “Gulât” fırkalar da denilmektedir.⁶⁰

İmamette ilahlık nitelendirmesi neticesinde imamlarda “Hulûl ve İttihâd” vasfının olduğuna inanılmıştır. İlahın bir beden alarak görünüş alanına çıkması, varlığının insan bedeninde tecellî etmesi, fiziki alemde ise imamın bedeninde zuhûr ederek evrenle bütünleşmesi, evreni yaratıp, düzenleyip idare etmesi şeklinde tanımlanan “Hulûl” inancı benimsenmektedir. Bununla birlikte imamın da İlahın varlığında ilahlaşıp erimesi, ilahi sıfatların imamda da ortaya çıkması olarak bilinen “İttihâd” inancı da Bâtınî düşüncede hakim olmuştur.⁶¹

Hulûl ve İttihâd inancı neticesinde imamlar ilahi bir hal almışlardır. Bâtınîlikte imamet nazariyesinin insanüstü bir formda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Tanrı inancı metafizik bir mânadan fiziksel bir forma dönüştürülmüştür. Bundan dolayı ilk imam olarak görülen Hz. Ali’in zuhûratta imam, bâtında ise Tanrı olduğuna inanılarak düalist bir inanç ortaya koyulmuştur.⁶²

İlahın varlığını imamların bedeninde sürdürdüğü inancı neticesinde bedeninde yaratıcı olduğundan dolayı imamın ibadet etmeyeceği, diğer namaz, oruç, zekât, hac gibi

⁵⁵ Ballı vd., “İslam Mezhepleri Tarihi” 9.

⁵⁶ Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 241.

⁵⁷ Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 115.

⁵⁸ Aşırıya kaçmak, uç düşüncede olmak.

⁵⁹ Salih S. Yavuz, “İslam Düşüncesinde Nübüvvet” ed. Mehmet Ş. Baş, (İstanbul: Okur Akademi, 2020) 117.

⁶⁰ Şerafettin Gölcük, “Kelam Tarihi” (Konya: Hikmet Yayınları, 2021) 39.

⁶¹ Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtınlığa Karşı Mücadele Tarihi” 34, Mustafa S. Yılmaz, “Tanrı ve Âlem Tasavvurları” Kelam Atlası II, ed. Bülent Akot, (Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları, 2020) 97.

⁶² Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 115.

teklifi hükümlerin kendisinde ilahlık vasfı olduğundan dolayı sâkıt olduğu düşüncesi hakimdir.⁶³

Bâtınîlerin imâmet anlayışında, Yahudi hahamlarda yaygın olan “teokrasi inancı” ile benzer bir anlayış hakim olup Allah tarafından imamın tayin edildiği şeklindeki düşünce ile örtüşmektedir.⁶⁴ İmametın seçme ve seçilme yoluyla değil, doğrudan yaratıcının nass ile açıkça belirtmesi, Peygamberin bildirmesi veya sonraki imamların açıkça isim vererek tayini yoluyla olduğuna inanılmaktadır.⁶⁵

İmamet ile birlikte bâtınî akâidinde bir diğer önemli mesele ise “tâlim” meselesidir. Yetkin bir otorite prensibi üzerine kurulmuş tâlim öğretisine göre; otoritenin tek kaynağı imamdır ve imamın öğretisi koşulsuz kabul edilmelidir. Bu bağlamda tâlim öğretisi ile bireysel bilginin sonuç vermeyeceği inancı kabul edilerek, imamın talim metodu tercih edilmiştir.⁶⁶

Bâtınî anlayış bilgi konusunda akıl ve duyu organları ile elde edilen bilgiyi inkâr edip asıl doğrunun “masum imam” olarak tanımladıkları imamın tâlim, yani öğretisi ile mümkün olduğunu savunmaktadır. “Doğru tek ve bir, yanlış ise çok. Akıl çokluğa, çokluk ise yanlışla götürür” düşüncesinden hareketle tek ve bire götüren yolun yalnızca tâlim metodu olduğu savunulmuş, tâlime tâbi olmak gerektiği öne sürülmüştür.⁶⁷ Bâtınîlere göre akıl, düşünce ve duyu organlarının çokluğa götürmesinden dolayı bâtınî bilgiler hatadan korunduğuna inanılan masum imamdan öğrenilmeli ve bu da ancak tâlim yoluyla öğrenilmelidir.⁶⁸

Bedâ ilkesiyle masum imamların her türlü bilgiye vâkıf olduklarına inandıkları gibi söyledikleri sözlerin harici bir durum ortaya çıktığı takdirde yine “bedâ” ilkesine sığınarak Allah’ın ortaya çıkacağını haber verdiği bir meselenin bir zaman sonra başka bir şekilde gerçekleşebilmesi inancı bulunmaktadır.⁶⁹ Bundan dolayı “tâlim” öğretisine inanan kimse için tâlimin, yani yetkin bir öğreticinin izinden gitmekten başka çarenin olmadığı kabul edilmektedir. Bunun neticesinde nihai yol gösterenin ve erişilebilir kaynağın imam olduğu ve onun itimat ettiği temsilcisi yoluyla dinî ve bilimsel bilginin bâtın yönüne vâkıf olunacağı kabul edilir. Bununla birlikte imamın, yaratıcı ve peygamber tarafından tayin edilmesinden dolayı insanın seçme iradesinin

⁶³ Berkkan, “Alamut’un Efendisi Hasan Sabbah ve Haşhaşiler” 19.

⁶⁴ İlhami Güler, “Dine Yeni Yaklaşımlar” (Ankara: Ankara Okulu, 2014) 81.

⁶⁵ Metin Bozan, “İmamiyye Şîası’nın İmamet Tasavvuru: 4. ve 5. Asırlar” (Ankara: Avrasya Yayınevi, 2007) 28.

⁶⁶ Zahide Ay, “Ortaçağ İrani’nda Ve Anadolu’sunda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâiliği” ed. Ozan K. Sarılioğlu, (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2012) 51.

⁶⁷ Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, “Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller- Te’vilin Temel İlkeleri” çev. Ahmed Ateş, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017) 25.

⁶⁸ İbrahim A. Çubukçu, “Gazzâlî ve İslam Felsefesi” (Ankara: Ankara Basımevi, 1970) 16.

⁶⁹ Fatiş, “Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler” 209.

bulunmayacağından söz edilir. Hatta imamet meselesinde aslında aklın imamı doğrular mahiyette olduğu inancı öne sürülerek nazarın bilgisini kabul etmemelerine rağmen nazar ile imametın varlığının ortaya çıkacağını ifade etmektedirler.⁷⁰

Bâtınîliğin bir diğer akâidi “Mübdi’ evvel dışında her husus çift yaratılmıştır, Hz. Peygamber’in eşi de Hz. Ali’dir.”⁷¹ sözünden hareketle “nâtık-sâmit” inancıdır. Bâtınî inancına göre Kur’an peygamber tarafından terkip edilen ve Cebrail tarafından getirilen yalnızca bâtin kısmı idi, zâhir kısmı ise yoktu. Peygamber bâtin olan Kur’an’ı kelimeler ile zâhir ederek bâtinini ortadan kaldırdı. Bu bâtinî öğrenmek için nâtıktan (konuşan) sâmite (susan) intikal etmeli, bu da imamın kendisi olmalı inanışı bulunmaktadır. Peygamber Allah’tan aldığı bâtinîyi yok sayarak zâhiri açıklamıştır. Bâtınînin açıklanması için bir sâmitin gerekli olduğu, bunun da imam olması gerektiği görüşü hakim olmuştur.⁷²

Her peygamber nâtık olarak kabul edilmiş, her natığın da bir sâmitinin var olduğuna inanılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde Bâtınîlere göre Hz. Âdem nâtık, sâmiti ise Şit’tir. Hz. Nuh nâtık, sâmiti ise Sam’dır. Hz. İbrâhim nâtık, sâmiti ise Hz. İsmâil’dir. Hz. Mûsâ nâtık, sâmiti ise Hz. Hârûn’dur. Hz. İsâ nâtık, sâmiti ise Şem’dir. Hz. Muhammed nâtık, Hz. Ali ise sâmittir. Yedinci ve son devirde ise Muhammed b. İsmail nâtık olarak bulunmaktadır.⁷³

Peygamber herkesle konuşarak zâhiri anlatsa da sâmit olan imamın sırlı ve gizli bilgisi herkesle konuşulmamış, sadece algı ve zeka seviyesi yüksek kimselere açıklanmış ve imamın bâtinî bilgileri aktardığına inanılmıştır. Her natığın bir sâmiti inancı neticesinde ise Hz. Muhammed’in de bir sâmiti bulunduğu ve bunun Hz. Ali olması gerektiği kabul edilmiştir.⁷⁴

Bâtınî inancında yer alan okültik inanç neticesinde yedi sayısına özel mânâ verilmesi nedeniyle imamların sayısının yedi olduğuna inanılmaktadır. Bununla birlikte her şariatın müddetinin de yedi devirden meydana geldiğini kabul etmektedirler. Oluşan her yedi devirde ise bir nâtık peygamber ile peygamberin sâmiti bulunduğu inanılmaktadır. Her peygamberin devrinin kendinden sonra devam eden altı imam ile birlikte son bulunduğu savunulmaktadır. Yedinci ve sonuncu devir Muhammed b. İsmâil ile başlayıp sâmitleri Abdullah b. Meymun, oğulları Ahmed, Mahmud ve torunu Ubeydullah

⁷⁰ Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 253.

⁷¹ Sicistani, “Kitabu’l-İftihar” 68, Bk. Avcu, “Horasan-Maveraünnehir’de İsmâilik” 269.

⁷² Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 116.

⁷³ Çetin, “Siyasi ve İtikadi Mezhepler” 87-88.

⁷⁴ Gazzâlî, “Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller- Te’vilin Temel İlkeleri” 19, Berkkan, “Alamut’un Efendisi ve Hasan Sabbah Haşhaşiler” 18, Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 94, Bağdâdî, “Mezhepler Arasındaki Farklar” 204, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 241, Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 35.

şeklinde devam etmektedir. Son olan yedinci devirde de daha önceki şeriatın iptal edilerek yeni bir şeriat ortaya koyulmuş olduğuna, önceki şeriatta bulunan ilahi mesajların gizli/bâtın öğretilerinin ortaya çıkacağına inanılmaktadır.⁷⁵

Bâtınîliğin bir başka iman meselesi saydıkları husus “takıyye” meselesidir. Gizli ilim anlayışı Keysâniyye’ye kadar giden takıyye inancı⁷⁶ Bâtınîlikte de görülmüş ve “Dinin onda dokuzunun takıyye/gizlilik esası” olduğuna inananı olarak⁷⁷ mezhebin asıl esası imâmet düşüncesinden sonra sırrîlik, sır saklamak, kendilerinden olmayan kimselere sırları açmamak olarak görülmüş, akîdelerinin ve ayinlerinin gizli tutulması gerektiğine inanılmıştır.⁷⁸

Takıyye inancı sayesinde oluşturulan teşkilat sistemi son derece disiplinli bir şekilde işlerlik vasfı kazanarak Bâtınî mezhebinin tüm Müslümanlar ve bütün İslâm coğrafyasında hâkimiyeti için önemli bir prensip olmuştur.⁷⁹ Devamında gizlilikle yürütülen takıyye inancı taraftar bulmuş ve bu sayede Bâtınîlik farklı coğrafyalara yayılarak etkin bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür.⁸⁰ Sâbiîlik inancında mevcut olan bâtinî öğretilerin gizli tutulması meselesine Bâtınîlikte de son derece özen gösterilmiş ve bu gizli öğretilerin açığa çıkması büyük günah olarak görülmüştür.⁸¹ Bundan dolayı bâtinî inancını benimsemeye müsait kimselere dili ile bozamayacağı ağır yeminler ettirilerek bu kişiler mezhebe dâhil edilmiş, sonrasında bu kimselere takıyyenin öneminden bahsedilerek kendilerinin izin verdiği kişiler müstesna olmak kaydı ile bütün kişiler ve topluma karşı sırrın saklanması gerektiği vurgulanmıştır.

Peygamber döneminde yaşanan elim hadise sonucunda İslâm’ın ilk şehitleri olarak kabul edilen Yâsir b. Âmir ile Sümeyye bint Hubbat’ın çocukları ilk sahabe Ammar b. Yâsir’in, takıyye yoluyla canını kurtarması hususunu örnek gösteren Bâtınîlik düşüncesinde⁸², kendilerinden olan devleti “hak devlet” olarak görmüştür. Kendilerinden olmayan devlet ise “bâtıl devlet” kabul edilip “darü’t Takıyye” olarak görülmüş ve buralarda takıyye yapılmasına, devletin kendilerine geçinceye kadar da takıyyenin sürdürülmesi gerektiğine inanılmıştır.⁸³ Yönetimin Ehl-i Sünnet’in elinde olması ve Ehl-

⁷⁵ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İçyüzü” 39-40, Seyrek, “İslamda Büyük Ayırışma Karmatiler” 52-53, İzmirli, “Yeni İlmi Kelam” 149, Çetin, “Siyasi ve İtikadi Mezhepler” 88.

⁷⁶ Avcu, “İslam’ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 319.

⁷⁷ Rami Mahmud, “Fâtımîler Döneminde Siyasi ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelami Açından İsmâîlî İnanç Sistemi” (İstanbul: Post Yayın, 2020) 241.

⁷⁸ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 104.

⁷⁹ Avni İlhan, “Şîa’da Usulu’d-Din” Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, 13-15 (Şubat: 1993) 426.

⁸⁰ İbrahim A. Çubukçu, “Gazali ve Bâtınîlik” (Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1964) 41-48.

⁸¹ Ali Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlî’teki Tezahürleri” *e-Makalat Mezhep Araştırma Dergisi* 12/2 (Aralık, 2019) 326.

⁸² Mahmud, “Fâtımîler Döneminde Siyasi ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelami Açından İsmâîlî İnanç Sistemi” 240.

⁸³ Demirel, “Takıyye: Şîa Rivayet Kültüründeki Derin Paradoks” 21-31.

i Sünnet’i de bâtil devlet olarak görmelerinden dolayı takıyye yapılması gerektiğine inanarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bâtınîliğin bir diğer akâid unsuru saydığı mesele ise harflerin, sayıların, şekillerin, sembollerin özel bir mânası olduğuna inanılması meselesidir. Bâtınîlikte üç, yedi, dokuz, on iki, kırk gibi sayıların özel bir hikmeti bulunduğu inanılmaktadır. Göğün yedi kat üstü, arzın yedi kat altı, haftanın günlerinin sayısının yedi oluşu ve imamların sayılarının yedi oluşundan dolayı yedi sayısı Bâtınîler için önemli bir anlam içermektedir. Şekle gelince Muhammed yazısını insan şekline benzeterek şekillere de bâtinî bir anlam verilmiştir.⁸⁴ Harf ve sayıya sembolik mâna verme meselesine gelince Tin sûresinde⁸⁵ inciri Hz. Ali, zeytini Hasan, Sina Dağı’nı Hüseyin ve ayette mübarek belde olarak geçen kısmın ise Muhammed el-Hanefiye olduğu şeklinde sembolik bir anlam çıkararak bâtinî bir mâna ortaya koymuşlardır.⁸⁶

Bâtınîlerin ekseriyetle dinî ve bilimsel metinlerde te’villerini harfler, sayılar ve analogilerle yaptıkları, bu şekilde sır ve manevi hususlara ulaştıkları görülmektedir.⁸⁷ Bu bağlamda bir ölçüt ve ilke bulunmaksızın subjektif bir metod kullanarak dinî metinleri, bilimsel meseleleri izah etmişlerdir.⁸⁸ Bâtınî kimseler ebced hesabı olarak bilinen “cifr ilmini” kullanıp harf ve sayılardan özel mâna çıkararak bu mânayı Hz. Adem’e kadar dayandırmak sûretiyle geçmişte gerçekleşen olayların ve geleceğin bilgisine önceden vâkıf olduklarına inanmaktadırlar.⁸⁹ Bu bağlamda Bâtınîler hem geçmiş meselelere hem şimdi cereyan eden olaylara hem de gelecekte gerçekleşecek meselelere haiz olduklarını savunmaktadırlar.

Bâtınîlerin temel akâid inançlarından biri de “İbâhilik” meselesidir. Mâide sûresinden⁹⁰ deliller getirmişler, imama ulaşıp ona itaat eden kimsenin kemâl ve belâğ seviyesine ulaştığını kabul ederek her türlü teklifi hüküm ve sorumluluğunun kaldırıldığını iddia etmişlerdir.⁹¹ Zamanın imamını tanıyıp Kur’an’ın bâtinini imamdan tâlim eden ve bu anlayış seviyesine gelen kimsenin artık zâhire gerek duymadığına

⁸⁴ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 105.

⁸⁵ el-Tin 95/1-3.

⁸⁶ Avcu, “İslam’ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 316, Bk. Kummî, Nevbahtî, “Şîi Fırkalar; Kitabu’l Makalat ve’l-Fırak / Fırak-ı Şîa” çev, Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004) 30.

⁸⁷ Öz, “Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları” 142.

⁸⁸ Fazlur Rahman, “İslami Yenilenme” (Ankara: Ankara Okulu, 2018) 73.

⁸⁹ Avcu, “İslam’ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 319.

⁹⁰ “Allah’a itaat edin, peygambere de itaat edin ve tedbirli olun. Eğer yüz çevirerseniz bilin ki elçimizin görevi açık biçimde tebliğ etmekten ibarettir. İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara, günahlardan sakındıkları ve imanlarını koruyup iyi işler yapmayı sürdürdükleri, sakınmaya devam edip imanlarına bağlı kaldıkları, hem günahlardan sakınıp hem en iyiyi yapmaya çalıştıkları takdirde daha önce yiyip içtiklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah, iyi ve güzel davrananları sever.” el-Mâide, 112/92-93.

⁹¹ Avcu, “İslam’ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 292.

inanılarak bu kimse ibadetlerden beri tutulur.⁹² İmamı seven ve kalben ona bağlanan kimse, zâhiren günah işlese de Allah'ın onu affedeceğine inanılmaktadır.⁹³ Zamanın imamına bağlı olmayan ve Kur'an'ın bâtınını ondan tâlim etmeyenlerin ise canı, malı, namusu Bâtınîlere göre helal sayılmaktadır. Bundan dolayı kendilerinden olmayan kimselerin yaşamına, yaşam hakkına her türlü müdahaleyi mübah olarak görmektedirler.⁹⁴

Bâtınîlikteki düalist inanç, yaratıcı inancı ile başlayıp peygamberlik, kurtuluş ve kıyamet meselelerine kadar her türlü inanç ilkelerini etkilemiş ve bu ilkeleri de düalist bir formda oluşturmuştur. Allah inancında Bâtınîler, iki ilah anlayışı ortaya koyarak bir Sâbık (akıl) bir de Tâli (nefs) yaratıcının varlığını kabul etmiş, Sâbıktan Tâli meydana geldiğine inanmışlardır. Sâbık yaratıcı, yarattığı şeylerin ilk prototipini ortaya koymuştur. Tâli yaratıcının ise yaratılan şeyin şeklini, düzenini, estetiğini veren ikinci bir yaratma meydana getirdiğine inanılmaktadır.⁹⁵ Bu bağlamda klasik İslâm inancında en başta inanılması istenen ve ilk inen ayetlerde vurgulanan mesele olan tevhid inancı yerine düalist bir inanç benimsenerek çift yaratıcı düşüncesi ortaya konmuştur.

Bâtınîlere göre Kur'an'ı Kerim'in içerisinde de düalist bir inanç biçimi mevcuttur. Buna göre Kur'an'ın bir zâhir bir de bâtın kısmı bulunmakta olup zâhiri kısmında tevhid, nübüvvet ve risalet meselelerine değinilirken bâtın kısmında ise imâmet ve velâyet meseleleri bulunmaktadır. Bâtınîler zâhir yerine bâtına vâkıf olanın kurtuluşa ereceği inancından dolayı imâmet meselesi üzerinde yoğunlaşarak bu meseleyi tevhid ve nübüvvet inancına öncelemişlerdir.⁹⁶ Bununla birlikte Kur'an'ın zâhir kısmının avâm için bâtın kısmının ise sadece kendilerine özel olduğunu savunmaktadırlar.

Dinsel metinlerde zâhir-bâtın ayrımı yapan Bâtınîler, metindeki zâhiren ifade edilen hususların aslında bâtınî yönünün olduğuna inanmışlardır. Kur'an'da geçen temizlik bahisleri zâhiren kirden, pislikten beri olmak anlamına gelse de Bâtınîler imama biât etmek olarak inanmışlardır. Oruç meselesi yemeden, içmeden ve nefsi arzularından arınmak olarak açıklansa da bâtında orucun sırları açıklamaktan nefsinin uzak tutma anlamı olduğuna inanılmaktadır. Zekât meselesinde ise zenginlik şartını sağlayan kimsenin mâli ibadeti olarak bilinen zâhirî anlam dışında zekâta dair ilmi bâtınî olan kimselere yaymak şeklinde bir akâid ortaya koymaktadırlar. Hac hususunda ise hem mâli

⁹² Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi" 33, Semih Özarslan, "Kelam Tarihi" (Ankara: Nobel Yayınları, 2018) 44.

⁹³ Sarıkaya, "İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler" 177.

⁹⁴ Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 93.

⁹⁵ Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" 214.

⁹⁶ Vahdettin Başcı, "Bazı Dini Konuların Yorumlanmasında Bâtınîlerle Gazali Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Haziran, 1997) 227.

hem de bedeni bir ibadet olan Kâbe'yi ziyaret olarak bilinen zâhîrin dışında Bâtînîlere göre imamı ziyaret edip hizmetinde bulunmak şeklinde bâtinî bir yön bulunmaktadır. Bâtînîlere göre bâtında Safâ'nın mânası Hz. Peygamber, Merve'nin mânası ise Hz. Ali'dir. Mâide sûresinin doksanıncı ayetinde belirtilen “şarap ve kumar” kelimelerinin bâtında Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer olduğuna inanarak zâhîrin çok ötesinde bir bâtinî te'vil ortaya koymuşlardır.⁹⁷

Platon'un alem anlayışından etkilenen Bâtînîler, düalist bir inanış ortaya koyarak dünya alemini zâhir, ilahi alemi ise bâtin olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Bâtînîler tarafından zâhir mutlak hakikat olmaktan uzak görülerek bâtına ulaştıracak bir vasıta olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda insanın dünya hayatını yaşadığı zaman diliminde imama tâlim ile tâbi olarak bâtına, bu sayede de ilahi âleme ulaşması gerektiği inancı savunulmaktadır.⁹⁸

İslâm akaidinde ele alınan “meâd” hususunda Bâtînî görüş, kıyametin varlığına inanmamakta ve ölümden sonra dirilişin olmayacağını kabul ederek evrenin, tabiatın aynı şekilde varlığını devam ettireceğini öne sürmektedir. Bâtînîler cennetin, cehennemin, haşır ve neşrin yaşanmayacağına inanır ve kıyametin kopmasını kişinin ölümü olarak kabul eder.⁹⁹

Kur'an'da Fecr sûresinin¹⁰⁰ son ayetine bâtinî bir mâna veren ve Hz. Adem kıssasından delil getiren Bâtînîler, “tenâsüh” inancını kendi inanç ilkelerine dâhil etmişlerdir. Bununla birlikte Kur'an'da Ankebût sûresinde yer alan “*Oysa onların tek gerçek kabul ettikleri bu dünya hayatı hakikatte sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir; ahiret yurduna gelince asıl hayat odur; keşke bunu bilselerdi.*”¹⁰¹ ayetini ele alarak tenâsüh inancının varlığına dair bir te'vil ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda insan ruhunun ölümden sonra bitkilere, cansızlara ve yaşamındaki huyuna uygun hayvan bedenine girerek o beden olgunlaşana dek insan bedeninin kendi bedeni dışında başka bir bedene rucû edeceği öne sürülmektedir.¹⁰² İnsan bedeninin değişmesi hususunda kişi eğer kötü bir huya sahip ise köpek, kedi, maymun vb. bir hayvan bedenine girerek ruh olgunlaşana dek tenâsüh döngüsünün devam edeceğine inanılmaktadır.

⁹⁷ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 126, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 242-243, el-Mâide 112/90.

⁹⁸ Çelik, “Kur'an'a İşari Yaklaşımlar” 115, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler” 216.

⁹⁹ Sabri Yılmaz, “Kelam'da Te'vil Sorunu” (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019) 73, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 241, Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 118.

¹⁰⁰ “Ey imanın huzuruna kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak rabbine dön. Böylece has kullarının arasına sen de katıl.” el-Fecr 89/27-29.

¹⁰¹ el-Ankebût 29/64.

¹⁰² Avcu, “İslam'ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 296-297, Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 118.

Sonuç olarak Bâtınîlik diğer din ve kültürlerin karışımı ekletik bir oluşumdur ve Bâtınîlikte temel akaid olan “imâmet” rüknüne özel bir değer yöneltilmiş, diğer esasları da bu çerçevede devam ettirilmiştir. İmama insanüstü değerler atfedilmesi neticesinde imam temel İslâm akâidindeki nübüvvet, hatta ulûhiyyet inancının üstünde bir yere konumlandırılmıştır. Kişinin akıl ve duyu organları yoluyla elde edeceği bilgi ile dinsel metin ve bilimsel meselelerin akıl yoluyla izahatının çokluğa, çokluğun ise yanlışa götüreceği inancından dolayı yalnızca tek ve bir olanın doğruya götürdüğü, bunun da imama tâlim ile tâbi olmaktan geçtiği şeklinde bir inanç hakimdir. Bundan dolayı tek ve yetkin öğretim metodunun imamdan alınan öğreti olduğu savunulması ve nazar ile elde edilen bilginin iptali söz konusudur. Masum olan imamın öğretisinin tartışılmaz ve yanlışlanamaz bir otorite olduğuna ve imama tâbi olduktan sonra teklifi hükümlerin ortadan kaldırıldığına inanılmaktadır. Dinsel metinlerin zâhirinin, avâm tabakası için gerekli olduğuna inanılarak namaz, oruç, zekât gibi ritüellerin sadece avâma gerekli olduğu düşüncesi hakimdir.

Yukarıda zikredilen akâid unsurlarının birini/birkaçını kabul etmese de genel mâna itibariyle ezoterik bir bilgi taşıyan, gizli bir öğreticiye bağlı kalınmasını kabul eden ve düalist formda içe kapalı olan oluşumlar Bâtınîlik içerisinde kabul edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÂTİNÎ/GNOSTİK AKIMLAR

Yunanca bir kelime olan “gnosis”den gelen ve bilgi anlamına gelen Gnostisizm,¹⁰³ Tanrı-Evren-İnsan üçlüsünü ve bu üçlü arasındaki ilişkileri ezoterik bilgiler yoluyla açıklamaya çalışan dinî, felsefî ve bilimsel bir oluşumdur.¹⁰⁴ Gnostisizm, sezgisel bilgiyi tarif eder ve kişinin, gönül gözünü dünyanın asıl gerçeklerine açması, kendini tanıması, bilmesi ve aydınlanması anlamını taşır.¹⁰⁵ Bilginin kazanım yoluyla elde edilmediğini iddia eden bu ekolde, bilginin verilen, bahsedilen bir ilim olduğuna inanılmaktadır. Gnostisizme göre bilgi, dil ile ifade edilemez, ancak tecrübe ile elde edilebilir. Akıl ve duyulardan elde etmek için yeterli değildir.¹⁰⁶ Bu bağlamda “gnosis”, elit grup/gruplar için rezerve edilmiş ilahi sırlar bilgisi olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁷

Gnostikler kendilerini diğer insanlardan ayrı tutarak “gizli öğretilere” sahip olduklarını ve bu sahip oldukları gizli öğreti olmadan kurtuluşun mümkün olmayacağını ifade etmektedirler.¹⁰⁸ Bu gizli öğretilerin ezoterik yolla elde edildiği kabul edilerek derin ve hakiki bilgilerin Gnostisizm’de ehil olmayanlardan gizlenmesi gerektiğine ve inisiyasyon¹⁰⁹ yoluyla, bir üstat/öğretici vasıtasıyla yalnızca ehil kimselere öğretilmesi gerektiğine inanılmaktadır.¹¹⁰ Öğreticinin elde ettiği bilginin maddi olmayan alemden geldiği savunulur ve bunun ışığında ibadet ritüelleri ve dinin zâhir boyutu bâtinî yorumlamaya tâbi tutulur.¹¹¹ Bâtinî yorum sonucu elde edilen bilgilerin ise ehil olmayan kimseler tarafından maddi kazanç, şöhret, ego gibi çıkarlar için kullanılması ihtimalinden dolayı kitlelerle paylaşılması uygun görülmemiş, yalnızca elit kimselerle paylaşılmıştır.¹¹²

Antik Yunan metinlerinde tıp, astronomi, simya ve bilgeliğin kurucusu, aynı zamanda ilk Gnostik/Bâtinî düşüncenin öncüsü olan Hermes inancında verilen söz ve yeminlerle gizli sırlar öğrenilir ve bunlar kimseyle paylaşılmaz, yalnızca bilmesi istenen kişilerle paylaşılır. Kötülerin ve kötülüğün varlığından dolayı herkese dinsel ve bilimsel metinlerin bâtinî yönünün açıklanması doğru olmayacağı için bâtinî bilgiye vâkıf

¹⁰³ Tübitak, “Gnostisizm” Erişim: 28.08.2024, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/gnostisizm>

¹⁰⁴ Berk Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2020) 133.

¹⁰⁵ Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” 131.

¹⁰⁶ Şinasi Gündüz, “Gnostik Dinler” *Dinler Tarihi, mlf. Ekrem Sarıkçıoğlu*, (Isparta, Kardelen Kitabevi, 1999) 116.

¹⁰⁷ Giovanni Floramo, “Gnostisizm Tarihi” çev. Selma A. Baş, Bilal Baş, (İstanbul: Litera Yayınları, 2005) 269.

¹⁰⁸ Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlik’teki Tezahürleri” 325.

¹⁰⁹ İnisiyasyon: Geleneksel ezoterik bilgilerin belli koşulları taşıyanlar arasından seçilenlere uygulanan bazı deneysel imtihanlar neticesinde başarılı olanlara aktarım metodudur.

¹¹⁰ Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” 32.

¹¹¹ Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlik’teki Tezahürleri” 325.

¹¹² Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” 77.

olmayan kimseden bu gerçeğin saklanması, ortaya çıkarılmaması gerektiğine inanılmaktadır.¹¹³ Bu düşüncede yedi sayısının özel bir mânası olduğu kabul edilmiştir ve Bâtînî/Gnostik düşünce mensupları evrenin yedi kat olduğu meselesinde özel bir bâtinî mânâ aramaktadırlar. Çoğunlukla yolunu şaşırانların ve akli zayıf kimselerin Hermes düşüncesini benimsedikten sonra başarılı ruhlar tarafından eğitildiğine inanılmaktadır.¹¹⁴

Pisagor ile başlayıp daha sonrasında Platon ve Philo tarafından benimsenerek süregelen harf ve sayı gizemciliği kadim medeniyetlerde ve gnostik ekollerde de yerini almış olup sayıların ve harflerin kendine özgü metaziği ve gizemi olduğu bunlar tarafından kabul edilmiştir. Gnostik ekollerce dinsel ve bilimsel öğretilere hem bâtinî metodlar uygulanmış hem de harf, sayı veya ebced hesabına göre bir mânâ bulma arayışına girilmiştir.¹¹⁵

1.1. İslâmiyet Öncesi Dönem Bâtînî/Gnostik Akımlar

Bâtînî/Gnostik akımlar düalist bir karakter arz ettikleri için İslâm literatüründe “seneviyye” adını alarak bu isim altında değerlendirilmiştir. Bâtînîler’de iki kutuplu kadim varlık anlayışı hakim olmuş ve Bâtînîler Kur’an’da “biz” ile başlayan ifadeleri ele alarak bu ayetlerin ve bu ifadelerin aslında seneviyye inancını vurguladığına inanmaktadırlar.¹¹⁶

1.1.1. Yahudi İnancında Gnostik Akımlar

Gnostisizm’in ilk örneği Yahudi inancında “Kabala” düşüncesi ile tezahür etmiştir.¹¹⁷ Kabalacılık’ta genel mânâ itibariyle gnostik öğretilerin avâm tabakasındaki insanlar tarafından kavranamayacağına gerçeklerin sadece elit, özel ve seçkin öğreticinin bilgileri vasıtasıyla sezelebileceğine inanılmaktadır. “Israel ben Elizer Baa’l-Şem Tov” tarafından kurulan bu ekol bilhassa, anlayışı zayıf, cahil ve köylülerden başlayarak hareketine taraftar bulmuştur.¹¹⁸ Bu durum neticesinde de dinsel metinleri anlama ve yorumlamada katı bir sınıf ayrımı ve eşitsizlik meydana gelmiştir.¹¹⁹ Seçkin öğreticiden alınan gizli bilgiler ustadan öğrenciye nesiller boyu şifahi (sözlü) olarak aktarılmaktadır.¹²⁰

¹¹³ Tunaşar, “Üç Bâtînî Bilge: Hasan Sabbah – Şems-i Tebrizi – Hacı Bektaş Veli” 12.

¹¹⁴ Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” 76-80.

¹¹⁵ Kahraman, “İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar” 352, Bk. Mustafa Öztürk, “Kur’an Ve Aşırı Yorum” (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014) 383-384/436-437.

¹¹⁶ Kâdî Abdülcebbar, “İslam Dışı Fırkalar” ed. Ömer Türker, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022) 32-33, Avcu, “İslam’ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şia” 351, Yılmaz, “Tanrı ve Âlem Tasavvurları” 93.

¹¹⁷ Ay, “Ortaçağ İranı’nda Ve Anadolu’su’nda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîlîği” 39.

¹¹⁸ Yaşar Kutluay, “İslam ve Yahudi Mezhepleri” (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019) 243.

¹¹⁹ Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 48.

¹²⁰ Peter Archer, “Dinler Tarihi 101” çev. Simge Kaytan, (İstanbul: Say Yayınları, 2023) 41.

Yahudi Kabala inancında insanın evreni anlayıp idrak edebilmesi için aklın sınırlarını aşarak işrak (kalbe doğuş) yoluyla bir anlama olması gerektiğine inanılmış ve Kabala öğretisi, Yahudi inancı içerisinde gizlilik ilkesi ile faaliyetlerini sürdürmüştür.¹²¹

Kabala inancı Yahudi inancının mistik cephesini teşkil ederek Yahudiliğin içerisinde gelişimini sürdürerek tasavvufi bir hareket halini almıştır. Bu bağlamda Kabalacılık “Yahudi tasavvufu” olarak da değerlendirilmektedir. Semavî dinlerin ilki olan Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat’ın sözlerinde çeşitli mantık hataları bulunduğu inanılarak Tevrat’ın simgesel ve gizli anlamları olduğu düşüncesi ile bu hata dolu metnin altında saklı gizlemler mesajların var olduğu ön kabulü ile yola çıkılmıştır. Bu inanç çerçevesinde çalışmalar meydana getiren Kabalacılık düşüncesinde, seçkin öğreticilerin gizli öğretileri vasıtasıyla cahil ve gafil toplumu avlamak amacı güdülmektedir.¹²² Öğretilerini simgesel dil ile bütünleştiren Kabala inancında, yirmi iki harften oluşan Mısır alfabesinin her bir harfinin özel bir mânaya delalet ettiğine inanılmakta, sihirli harf kombinasyonları ile harf ve sayılara özel değerler verilmektedir.¹²³ Yahudi yazı dilinin “niyet-amaç dili” olmasından dolayı sessiz harflerden oluşan sözcükler neticesinde kendisinden önce ve sonra gelen sözcüklerin bağlamında yorumlamaya açık tutulduğuna inanılmaktadır. Bundan dolayı aynı harflerle yazılan sözcüklerde farklı anlamlar ortaya çıkabileceği aktarılmaktadır. Örnek olarak “H-R-M” harfleri Haram, Hiram, Harim, Hurma ve İhram gibi yorumlamalara açıktır.¹²⁴

Kabalacı görüşe göre Tevrat ile Kabala aynı dönemde zuhûr etmiştir. Tevrat’ın avâm tabakası için gönderilmediği; Kabala’nın ise birkaç seçkin aziz kimseye aktarıldığı kabul edilmektedir. Bundan dolayı Tevrat’ın içerisindeki metinlerin hitaplarının toplum için geçerli ve gerekli olduğuna inanılır. Tevrat’taki ezoterik öğretilerin ise metinlerin içerisinde saklı olduğu kabul edilerek birkaç seçkin kimsenin bunlara vâkıf olduğuna inanılmaktadır.¹²⁵

Gnostik inanç, Yahudiler Babil’de iken Yahudiliğe girmiştir. Yahudiliğe giren Kabala inancı, Philon tarafından Müslümanlara aktararak İslâm inancına da sirayet etmiştir. Kabala inancında “Maggidim” olarak bilinen davetçiler, gezgin vaizler olarak Tevrat’ın gizli öğretilerini ve sırlarını yaymak için farklı beldelere ziyaretler

¹²¹ Ay, “Ortaçağ İranı’nda Ve Anadolu’su’nda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîlîği” 39.

¹²² Gazzâlî, “Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller- Te’vilin Temel İlkeleri” 39.

¹²³ Ekrem A. Ülkü, “Kabala- Yahudi Kadim Mistik Öğretisi” ed. Akif Pamuk, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2008) 14, Kutluay, “İslam ve Yahudi Mezhepleri” 242, Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 30-47.

¹²⁴ Salime L. Gürkan, Şinasi Gündüz, “Yaşayan Dünya Dinleri” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016) 252, Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” 125, Archer, “Dinler Tarihi” 43.

¹²⁵ Ülkü, “Kabala- Yahudi Kadim Mistik Öğretisi” 14-15.

¹²⁶ Ülkü, “Kabala- Yahudi Kadim Mistik Öğretisi” 15.

gerçekleştirmiştir. Farklı coğrafyaları gezerek davetlerini sürdürmeleri sonucunda Yahudi Kabala inancı, İslâm mezhepleri içerisinde Şîa'nın alt kolu olan İsmâîlîyye'yi etkilemiştir.¹²⁶

Kabala'nın kökeni ile ilgili bir başka görüşte de, bu uygulamanın MS I. yüzyılda Filistin bölgesinde ortaya çıkan “Merkava/Merkabah” gizemciliği ile başladığından söz edilmektedir. Merkava ezoterizminde metot Tanrı'nın tahtını ve Tanrı'nın düzenini düşleyebilmek ve derin düşüncelerle yoğunlaşarak kendinden geçmektir. Uzun süren yorucu sürecin ardından öğretilen bilgiler sayesinde aşamalar geçilerek ruhun yükselişi tamamlanır. Bu öğretilerde ruhsal yükseliş boyunca yapılan tehlikeli yolculuğun sayesinde, düşman meleklerle dolu olduğuna inanılan “yedi küre” veya “yedi gök katı”nın aşılması beklenir. Aşılan bu “yedi gök kat” sonucunda ruhun Merkava'nın üzerinde bulunan “İlahi tahta” ulaşıldığına inanılmaktadır. Merkava uygulayıcıları “Tzenu'im” adı ile isimlendirilen istekli ve özenle seçilen kimselerden oluşmaktadır. Seçilen bu kimselerden eğitim süreci boyunca sürekli egolarını kontrol altına almaları istenir ve bu kimselere gizemli meselelere hazır olmaları söylenir. Bu seçkinlerin yapacağı başarılı düşsel yolculuklar, “mühür” adı verilen sembolleri ve sihirli sözcükleri edinmelerini sağlar. Edinilen bu sözcüklerin göğün her bir katında bulunan bekçi meleklerden geçiş izni için gerekli olduğuna ve yanlış “mühür” kullanımının ise yaralanmalarla ve ölümlerle sonuçlandığına inanılmaktadır.¹²⁷

Kabala faaliyetlerinin gayesi “İsrailoğullarını bağımsızlığa kavuşturmak”, arz-ı mev'udda devleti yeniden kurmaktır. Bu gayeye ulaşmak için de iki yol benimsenmiştir. Bunların ilki teklifi hükümlerin sayısını arttırmaktır. İkincisi ise siyasi/askeri bir silahlanma mücadelesi başlatmaktır.¹²⁸

Kabala inancında Tanrı Tasavvuru “Ein Sof ve Sefirot” kavramları ile açıklanmaktadır. Tanrı'lardan birinin yüce ve sonsuz olduğu; diğerinin ise sürekli, dinamik, her yerde ve aktif olduğunun öne sürüldüğü bir tanrı tasavvuru bulunmaktadır. Bu bağlamda Kabalacı gnostisizmde düalist Tanrı tasavvuru hakim görünmektedir.¹²⁹

Kabala gnostisizmi, çağlar boyunca Tanrı ile ilgilenmekle birlikte diğer bütün gnostik akımlar gibi hakikatin bilgisinin içsel boyutuyla da alakadar olmuştur. Bu bağlamda içsel deney ile kazanılan bilgilerin sözcüklerle anlaşılmasının imkansız olduğuna inanılarak bu ezoterik bilgiler, semboller ve alegorilerle anlatılmaktadır. Örnek

¹²⁶ İrem Ceyhan, “Yahudi ve Müslüman Teolojisinde Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması” (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2021) 41, Archer, “Dinler Tarihi” 44.

¹²⁷ Ülkü, “Kabala- Yahudi Kadim Mistik Öğretisi” 16-17.

¹²⁸ Kutluay, “İslam ve Yahudi Mezhepleri” 245.

¹²⁹ Archer, “Dinler Tarihi” 44.

olarak Kibab-ı Mukaddes'te anlatılan Hz. Yakup'un ailesinin Mısır'a inışı, Öz'ün insan bedeninde tezahürü şeklinde ifade edilmektedir. Hz. Musa'nın Mısırlıyı öldürmesi hadisesi onun bitki ve hayvan evrelerindeki durumunu anlatmaktadır. Devamında Hz. Musa'nın kayınpederi ile karşılaşması, onun kızıyla evlenmesi gibi hadiseleri ise sembolik olarak kabul etmektedirler.¹³⁰

Bir diğer Kabala inancında ise önem verdikleri şahsiyetlerin ölmediği düşüncesi bulunmaktadır. Örneğin Yahudi din adamı ve tarikat lideri olan “Sabatay Sevi”nin ölmediği ve rücû edeceği inancı hakimdir. Bu mesih inancında Sabatay Sevi'nin ulûhiyyetin bir parçası olduğu düşüncesinden dolayı Bâtınîlik inancındaki “Hulûl” meselesi ile benzerlikler bulunmaktadır.¹³¹

Günümüzde de taraftarları bulunan Yahudi Kabalası'nın Doğu Avrupa ve Rusya Yahudileri içerisinde “Hasidizm/Hasdut” adında yeniden baş gösterdiği görülmektedir.¹³² Yahudi Kabalası'nın bulunması ve ona ulaşılmasının kolay olmasına karşın bu tarz gnostik akımlara dahil olmak oldukça zordur.

1.1.2. Hristiyan İnancında Gnostik Akımlar

1.1.2.1. Marsiyonizm

Hristiyan inancında İsa'nın hem Tanrı'nın oğlu hem de insan olduğu düşüncesinden dolayı düalist bir inanç ortaya konulmuş ve gnostisizm inancı yabancılanmamıştır. Mesih İsa'nın tanrısal yönünü vurgulayan Hristiyanlıkta gnostik ekol “Marsiyonizm” adını almıştır.¹³³ Marsiyonizm; düalist bir bakış açısı ortaya koyarak eski ahit-yeni ahit ayrımı yapmıştır. Bu düalist ayrım neticesinde Hristiyanlığın eski ahitin etkisinden kurtarılmasına çalışılmış, yerine yeni ahitin öğretileri ön plana çıkarılarak taraftar toplanmaya gayret edilmiştir.¹³⁴

Marsiyonizm, kurtuluşun İncil ve diğer dinsel metinlerin bâtınına vâkıf olmaktan geçtiğine inanmaktadır. Böylelikle Marsiyonizm eski ahiti Yahudi ve Hristiyanların tasallutundan kurtarmayı hedeflemiş; yeni ahitte de bâtınî te'villere çokça yer vermiştir. Bu öğreti zâhirin yerine bâtınî te'viller yapılmasıyla ön plana çıkmıştır.¹³⁵

Gnostik inançlarda bulunan düalist kabul Hristiyanlıkta da Hz. İsa'ya tanrısal özelliklerin atfedilmesi neticesinde ortaya çıkmış, fakat bu düşünce kilise tarafından

¹³⁰ Ülkü, “Kabala- Yahudi Kadim Mistik Öğretisi” 22.

¹³¹ Kutluay, “İslam ve Yahudi Mezhepleri” 253-264.

¹³² Kutluay, “İslam ve Yahudi Mezhepleri” 243.

¹³³ Ay, “Ortaçağ İranı'nda Ve Anadolu'su'nda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâilîği” 39.

¹³⁴ Avcu, “İslam'ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 311-312.

¹³⁵ Tunaşar, “Üç Bâtınî Bilge: Hasan Sabbah – Şems-i Tebrizi – Hacı Bektaş Veli” 13, Avcu, “İslam'ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 311.

doğru bir inanç biçimi olarak kabul edilmemiş ve ekol sapkın bir akım olarak değerlendirilmiştir.¹³⁶

1.1.2.2. Valentinyanizm

Hristiyan Gnostik akımlardan biri olan Valentinyanizm, Hristiyanlığın ilk gnostik akımı Marsiyonizm'den sonra ikinci yüzyılın en büyük gnostik akımı olarak görülmektedir. Kurucusu "Valentinus" Hristiyanlığın içerisinde gnostisizmi yayan bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁷

Valentinyanizm akımında her şeyden üstün, her şeyi içine alan bir Tanrı anlayışı benimsenmiştir. Bu bağlamda Tanrı'nın doğrudan bilinmeyeceğine ve anlaşılmaz olduğuna inanılmaktadır. Bundan dolayı Valentinyanizm'de Tanrı'nın tek olduğu ve tek olan Tanrı'nın¹³⁸ her şeyi kuşatma altına aldığı, hiçbir şeyin onu kuşatmayacağı kabul edilerek Tanrı'nın birliğine vurgu yapılan bir inanç sistemi benimsenmiştir.¹³⁹

Valentinyanizm kaynakları incelendiğinde Tanrı'ya "Baba" olarak bakıldığı, Baba'nın bir ve mükemmel olduğu zikredilerek "*Tek olan iyidir, iyinin ifadesi Oğul sayesinde tecelli olur*"¹⁴⁰ ön kabulüyle Baba'nın tek olduğu ve Oğul sayesinde bilinebileceği düşüncesini savundukları görülür. Bu teklife vurgu yapılırken Baba'nın Oğul sayesinde bilinebileceğine değinmeleri aslında düalist formda gnostik karakterli bir akım olduklarını göstermektedir.¹⁴¹

1.1.3. Mecûsîlik

Kurucusu "Zerdüş" olan Mecûsîlik; İslâm öncesi İran medeniyetinin temel inanışlarından olup bu coğrafyada hüküm sürmüştür. Başta monoteist bir inanış hakim olsa da sonraları düalist bir ulûhiyyet inancı benimsenmiş, Mecûsîlik zamanla gnostik bir oluşum halini almıştır.¹⁴² Öğretilerini davetçiler aracılığıyla kapalı kapılar ardında gizlilikle sürdürerek taraftar bulmuştur. Bâtınlıkta gizlilikle davet etme uygulaması olan "fedâilik" müessesinin menşeyinin aslında Zerdüştlük olduğu kabul edilmektedir. Bu çerçevede Bâtınlık itikâdı içerisinde Mecûsîliğin izleri ve etkileri ortaya çıkmaktadır.

¹³⁶ Ay, "Ortaçağ İranı'nda Ve Anadolu'su'nda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizâri İsmâîlîği" 39.

¹³⁷ The Gnostic Archive, "Valentinus", Erişim: 1 Eylül 2024,

<http://www.gnosis.org/library/valentinus/Valentinus.htm>, Bk. Hayrunnisa Hayta, "Gnostik Bir Akım: Valentinyanizm" (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020) 23.

¹³⁸ İskenderiyeli Clement, "The Stromata (Miscellanies)" ed. Philip Schaff, Allan Menzies, (Edinburg: T&T Clarcck, 1885) 356.

¹³⁹ Willis Bornstone, Martin Meyer, "The Gnostic Bible" (Boston&London: Shambhala, 2003) 242-245, Bk. Hayta, "Gnostik Bir Akım: Valentinyanizm" 73.

¹⁴⁰ İskenderiyeli Clement, "The Stromata (Miscellanies)" 356-357.

¹⁴¹ Hayta, "Gnostik Bir Akım: Valentinyanizm" 73.

¹⁴² Kahraman, "İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar" 339.

Dolayısıyla Mecûsiliğe yer vermemizin sebebi, davetlerini gizlilikle sürdürme, düalitelerinde benzeşme gibi meselelerden dolayıdır. Mecûsilik doğrudan Bâtînilik çatısı altında değerlendirmese de uygulamada benzerlikleri bulunmaktadır.¹⁴³

Mecûsîliğin bir kolu olan “Gayyariye” fırkasında her asırda yedi önemli şahsiyet bulunduğu inanılarak bu öğreticiler yedi mertebede açıklanmıştır. Bu durum İslâm dönemi İsmâîlî ekolündeki imamet inancı ile benzeşmektedir.¹⁴⁴ Müslümanların İran fethi sonrası bölgede Mecûsî inancında kimselerin varlığı ifade edilmektedir. Bu kimselerin fetih zamanı kılıç korkusu nedeni ile kendilerini gizleyerek İslâm dinini benimsemiş gibi davrandıkları ifade edilmektedir. Bu bağlamda İslâm döneminde baş gösteren Bâtînilîğin menşeinin aslında İran fethi sonrası gizlenerek İslâm dinini seçmiş gibi görünen Mecûsîlerin başlattığı söylenmektedir.¹⁴⁵

Mecûsîlik inancında gnostik düalist düşüncenin tezahürleri bulunmaktadır. Mesela Tanrı kabul edilen Ahura Mazda “Bilge Efendi” veya “Bilge Rab” olarak anılmış; her şeyi yaratan, koruyup gözetken şeklinde bir tanrı inancıyla beraber onun karşıtı olarak “Ehrimen” adında “En Kötü Varoluş”, “Yıkıcı Ruh” ve “Kötü Ruh” şeklinde bir Tanrı’ya yer verilmiştir. Yani Tanrı inancı karşısında, Tanrı’nın karşıtı bir gücün varlığına inanılmıştır.¹⁴⁶

Yaratılış ve kozmos inancında da düalist bir düşünceye sahip olan Mecûsîlik, evreni iyilik ve kötülük, karanlık ve aydınlık, düzen ve kargaşa şeklinde formüle etmiştir. Mecûsîlikte ontolojik açıdan birbirinden farklı özelliklere sahip ve birbirine zıt bu iki ruhun varlığına inanılarak kozmik olaylar bu düaliste ile açıklanmıştır. Bu çerçevede Mecûsî inancında Tanrı Ahura Mazda’nın yaratılıştaki ilahi kanunu olan “Aşa” yer alırken diğer karşıt güç olan Ehrimen’in zıt sembolü “Druj” bulunmaktadır. Aşa ve Druj mücadelesi ile evrenin yaratıldığı kabul edilmektedir.¹⁴⁷

Mecûsîlik inancı, kurtuluş meselesini düalist formda açıklamaktadır. Mecûsîliğe göre insanın dünya hayatına gelme amacı, yaratıcıları Ahura Mazda’yı tanıyıp doğru irade ile desteklemesidir. Bununla birlikte Ahura Mazda tarafından gönderilen ilk insan ve peygamber olan “Gayomard”dan “Saoşyant’a” kadar peygamber gönderilerek insanlar kurtuluşa yönlendirilmiştir.¹⁴⁸

¹⁴³ Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtînilîğe Karşı Mücadele Tarihi” 48.

¹⁴⁴ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2015) 99-103.

¹⁴⁵ Halil İ. Bulut, “Yaltkaya’nın ‘Bâtînilik Tarihi’ Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir)” *e-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* s11, (2018) 234.

¹⁴⁶ Mıhdad Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023) 11.

¹⁴⁷ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” 67-68.

¹⁴⁸ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” 77-78.

Mecûsîliğe göre tanrı Ahura Mazda, Mecûsî dinini ilk ölümlü insan olarak kabul ettikleri “Yima” adındaki kimseye açıklamış, dinin taşıyıcılığı görevi ona verilmiştir. Ancak Yima bu görevi ağır bir vazife olarak görüp yerine getiremeyeceğini belirterek kabul etmemiştir. Yima yerine Saoşyant’ın babası olan Zerdüşt Mecûsî dininin rehberi olarak görevi üstlenmiş; kurtuluşa, iyiye yönlendirecek kimse olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁹

Mecûsîlikte insanı iyiliğine ve kurtuluşuna rehberlik eden Zerdüşt’e zıt olarak “Drugvant” adı verilen yalan ilkesinin takipçileri, insanları doğrudan uzaklaştıran, kötülüğe yönlendiren kimse olarak açıklanmıştır. Bu bağlamda Mecûsî inancı kurtuluşu Zerdüşt ve Drugvant şeklinde isimlendirdiği kimselerle açıklamaya çalışmıştır. Kurtuluşa Zerdüşt’ün öğretileri ile ulaşılabileceğini, zıddı olan Drugvantlar’ın ise insanın kurtuluşuna engel olacağını savunmuşlardır. Buradan da Mecûsîlikteki Tanrı anlayışının düalist bir formda olduğu görülür.¹⁵⁰

Mecûsîliğin kıyamet ve ahiret inancına bakıldığında yine düalist bir yapı göze çarpar. Burada da “aydınlık” ve “karanlık” güçlerin arasında bir mücadele söz konusudur. Bu eskatolojik düşünce, devamında da Yahudi ve Hristiyan dinlerinin ahiret inançlarını etkilemiştir.¹⁵¹ Mecûsîliğe göre insanın ölümü, kıyamet öncesi gerçekleştiği takdirde bu ölüm yeni bir hayatın tekrar başlaması ya da yeni bir hayata dönüş ilkesi kabul edilmektedir. Ölüm gerçek mutluluğa ve hakikatin kaynağı olan sonsuz aleme yapılan ilk yolculuk olarak kabul edilir. Bundan dolayı ölüm ile kötülüğün faili Ehrimen’in insana saldırmasının son bulduğu ifade edilmiştir.¹⁵²

Mecûsî inancına göre insanın ölümüne kadar Ehrimen insanı kötü yola sevk etmeye, yanlışa sürüklemeye, insana umutsuzluğu aşılayıp sefalet içerisinde yaşatmaya çabalayacaktır. Bunun yanında tanrı Ahura Mazda ise insanın iyiliğe, doğruluğa yönlendirilip bozulan düzenin tekrar tesis edilmesine yardımcı olacaktır. Zerdüşt ise ölü kalpleri yeniden diriltip kıyamet öncesi insanları iyiliğe yönlendirecek, umutsuz dünyaya umut olacak, karanlık evreni aydınlığa kavuşturacaktır. Bundan dolayı Mecûsî inancında yer alan düalist form kıyamet öncesinde de görülerek Ehrimen’in kötülüğüne karşı Ahura Mazda’nın iyiliğinin galip geleceği şeklinde tezahür etmiştir.¹⁵³ Bu düalist öğretilere ise

¹⁴⁹ S. A. Kapadia, “The Teachings of Zoroaster and The Philosophy of The Parsi Religion” (London: John Murray, 1905) 19, Bk. Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiilik, Manicilik)” 79.

¹⁵⁰ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiilik, Manicilik)” 81.

¹⁵¹ Ernst E. Hezfeld, “Zoroaster and His World” (Princeton: Princeton University, 1947) 2/307, Bk. Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiilik, Manicilik)” 95-96.

¹⁵² Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiilik, Manicilik)” 96-97.

¹⁵³ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiilik, Manicilik)” 98-99.

Zerdüşť vasıtasıyla ulaşılarak insanların bu yolla mutlak iyiliğe kavuşacağı kabul edilmektedir.

1.1.4. Sâbiîlik

Eski Babillere, İranlılara, Yahudilere ve Hristiyanlara ait dinî düşüncelerin karışımı olarak eklektik bir inanç¹⁵⁴ ortaya koyan Sâbiîlik, kendilerine “Mandenler” demişlerdir. Araplar “Subbâ” olarak; Batılılar ise “Nasuralar” şeklinde isimlendirmiştir. Batılıların verdiği Nasura isminin “kutsal bilgiyi saklayan” anlamı taşımakta olduğu görülüp gnostik öğretilerini aralarında sır tutarak kendilerinden olmayan kimselere öğretilerinin açıklanmasını tarih boyunca yasakladıklarından dolayı bu isim onlara verilmiştir.¹⁵⁵ Bundan dolayı Sâbiîliğin ezoterik bir topluluk olduğu çıkarımı yapılmaktadır.¹⁵⁶

İlk Sâbiî topluluğu İran, Irak, Fırat ve Dicle Nehirleri kıyılarında varlıklarını sürdürmüş dinî azınlık grubu olarak bilinmektedir. Bu azınlık gruplar İslâm beldelerinde yakın komşu olarak yaşamlarına devam etmişlerdir. Buna rağmen Müslüman bilginlerin Sâbiîler ile ilgili inanç, ibadet gibi meseleler hakkında bilgileri yüzeysel olarak kalmış, Müslüman bilginler Sâbiî topluluğunu dinî bir oluşum yerine bir topluluk, cemaat olarak görmüşlerdir.¹⁵⁷

Sâbiîliğin tarih sahnesine ilk ne zaman ortaya çıktığı hakkında iki görüş ortaya atılmaktadır. İlk görüşe göre Sâbiîlik, İran kökenli bir din olup eklektik bir yapıya sahiptir ve kendilerine karşı yapılan itiraz ve müdahaleler neticesinde yerleşim merkezleri dışına çıkarak Mezopotamya bölgelerinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bir diğer görüşe göre ise Yahudi inancındaki kimselerin kurgulaması sonucu tarih sahnesine çıkan ve Hristiyanlıkla eşit kabul edilen gnostik düalist bir oluşumdur.¹⁵⁸ The Anthropology of Iraq (Irak’ın Antopolojisi) adlı eserini yazarak Irak’ın farklı ırklarla ilişkisini inceleyen Amerikalı antropolog ve arkeolog Henry Field yazdığı eserinde Sâbiîler için İran kökenli yapıya sahip olduklarından ve İran’dan kovulduklarından, Babil ve Fırat Nehri bölgelerinde yaşamlarına devam ettiklerinden bahsetmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Berkkan, “Alamut’un Efendisi Hasan Sabbah ve Haşhaşiler” 99.

¹⁵⁵ Brikha H. S. Nasoraia, Garry W. Trompf, “Mandaean Macrohistory” ARAM 22 (2010) 391-425, Nathaniel Deutsch, “Mandaean Literature” The Gnostic Bible, ed. Willis Barnstone, Marvin Meyer, (Boston&London: Shambhala, 2003) 528, Bk. Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiîlik, Manicilik)” 106.

¹⁵⁶ Berkkan, “Alamut’un Efendisi Hasan Sabbah ve Haşhaşiler” 90-91.

¹⁵⁷ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiîlik, Manicilik)” 106.

¹⁵⁸ Francis C. Burkitt, “The Mandaeans” The Journal of Theological Studies, 29/115 (1928), 225-235.

¹⁵⁹ Henry Field, “The Anthropology of Iraq” (Chicago: Field Museum Of Natural History, 1949) 257, Şinasi Gündüz, “Sâbiîler: Son Gnostikler” (Ankara: Vadi Yayınları, 1995) 11, Bk. Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiîlik, Manicilik)” 106-107.

İlerleyen zamanlarda İslâm dininin kutsal metni Kur'an'ı Kerim'de "Sâbiî" kelimesi yer almıştır. Bu bağlamda "Şüphesiz, iman edenler, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîlerden de Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için rableri katında mükâflar vardır."¹⁶⁰ ayeti ile "İman edenler, Yahudiler, Sâbiîler ve Hristiyanlar, bunlardan Allah'a ve ahiret gününe inanıp dünyaya ve ahirete yararlı işler yapanlara korku yoktur."¹⁶¹ ayeti ve "Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseleyenler, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir."¹⁶² ayetinde Sâbiîler hakkında ifadeler bulunduğu için Müslüman âlimler Sâbiî kelimesini ele almış, bu gizemli topluluğun nereden ortaya çıktığını ve Sâbiîlerin dinî inançlarının neler olduğunu incelemişlerdir.¹⁶³ Devamında ise bazı Müslüman âlimler Sâbiîler ile Müslümanlar arasındaki bir irtibatın var olup olmadığını araştırmışlardır.¹⁶⁴ Müslüman âlimlerin araştırmaları sonucunda bazı âlimler Sâbiîleri Yahudi ve Hristiyan dinleri haricinde bir dinî oluşum olarak kabul etmiş; bazı âlimler ise Yahudi ve Hristiyan dinlerinden etkilenecek oluşmuş heretik bir inanç sistemi olarak açıklamışlardır.¹⁶⁵

Eş'arî kelamının kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî Sâbiîler ile ilgili konuyu ele alarak kendilerinin bir dinî oluşum olduklarını ve Kur'an'da geçen Sâbiî kelimesinin bu din ile irtibatının bulunmadığına değinmektedir.¹⁶⁶ İbn Hazm, Hristiyanlarda bulunan teslis inancından dolayı Sâbiîleri Hristiyanlara benzetmektedir.¹⁶⁷ Mu'tezile bilgini Zemahşerî de Sâbiîleri ele alarak Yahudi ve Hristiyan dışı melekleri tanrı kabul ederek tapan kimseler olarak tanımlamıştır.¹⁶⁸

Sâbiîlik; iyi-kötü, ışık-karanlık gibi zıt unsurları bir arada ele alarak düalist gnostik bir inanç ortaya koymuştur. Gnostik oluşumların yapısında bulunan nur-zulmet ikili sistemi benimsenmiş, ışık dünyasının başı "Işık Kralı" (Malka d Nhura) ile kötülüğün başı "Karanlığın Kralı" (Malka d Hşuka) olarak ifade ettikleri tanrılar kabul edilmiştir.¹⁶⁹

Sâbiîlik inanç esaslarında Maniheizm, Hristiyan Marsiyonizmi ve Yahudi Kabala inancında olduğu gibi dil sembolik, metaforik ve ezoterik anlamlar içermektedir. Ebced

¹⁶⁰ Kur'an Yolu (Erişim 20 Ağustos 2024), el-Bakara, 2/62.

¹⁶¹ el-Maide, 5/69.

¹⁶² el-Hac, 22/17.

¹⁶³ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 117.

¹⁶⁴ Ahmed Abdurrahim el-Edva, "es-Sabietu: Munzu zuhûr el-İslam hetta sukut el-hilafe el-Ebbasiye" (Kahire: Roueya, 2012) 41.

¹⁶⁵ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 117.

¹⁶⁶ Ebü'l Hasan El-Eş'arî, "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn" neşr. Hellmut Ritter, (1980) 103-104.

¹⁶⁷ İbn Hazm, "el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi" çev. Halil İ. Bulut, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017) 230.

¹⁶⁸ Zemahşerî, "el-Keşşaf" çev. Muhammed Coşkun vd., (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016) 396-398.

¹⁶⁹ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 119.

hesabına benzer çeşitli astrolojik hesaplar yapılmakla birlikte Sâbiîler temel kitaplarındaki ezoterik metinleri sadece rahiplerinin okumasına izin vererek avâmın ulaşmasını engellemişlerdir.¹⁷⁰

Sâbiîlerde yaratılış ve kozmos inancına yönelik iyilik ve kötülük düalizmine göre bir anlayış benimsenmiştir. Aydınlık Kralı ile Karanlık Kralı'nın kendi doğalarına özgü bir yaratma meydana getirdiklerine inanılmaktadır. Bu bağlamda Sâbiîlikte Aydınlığın Kralı iyi, faydalı ve güzel olanı yaratırken Karanlığın Kralı kötü, faydasız ve çirkin şeyleri yaratmaktadır.¹⁷¹

Sâbiîlikte iyi-kötü, varlık-yokluk, kuraklık-verimlilik, güzellik ve çirkinlik gibi düalist evren anlayışı hakimdir. Bu bağlamda her bir varlığın düalitesinden güç alarak var olduğuna ve devamını koruduğuna inanılmaktadır. Birinin eksikliği diğerinin de eksikliğine sebebiyet vereceği düşüncesinden hareketle varlığın meydana gelmesi ve evrenin oluşumunda bu düalitenin bulunması gerektiği kabul edilmektedir.¹⁷²

Diğer bütün gnostik dinlerde var olan nur aleminden zulmet alemine düşme ve evrenin sonuna kadar zulmet alemine mahkum olma inancı, Sâbiî inancında da mevcuttur. Buna göre ilk insan, ışık ve karanlık varlıkların güçleri neticesinde varlık alanına dâhil olmuştur. Hz. Adem'in varlığı bu iki zıt alemin birbiriyle çekişmesi neticesinde ortak bir oluşum olarak meydana gelmiştir.¹⁷³

Sâbiîlikte, "Kušta" olarak isimlendirilen peygamber, maddi dünyada var olan ancak hapis bir şekilde saklanan ışık unsurlarını karanlığın kilidinden kurtaran kimse olarak ifade edilmektedir. Yaratılışın başından beri devam eden ışık ve karanlık güçlerin mücadeleleri sürecinde Kušta'nın insanlara rehberlik etmesi gerektiği kabul edilir. İlk insan ve ilk peygamber olarak kabul ettikleri Hz. Adem ile birlikte Hibil, Şitil, Yahya gibi kimseler ışık elçileri olarak görülmüştür ve bireylere ışık-karanlık güçleri arasında rehberlik ettikleri, ölümden sonra ruhların ışık alemine yükselmesine yardım ettikleri inancı hakim olmuştur. Bunun yanında insanları doğru yoldan saptıran ve Kušta'nın hakikatinden uzaklaştırdığı kabul edilen peygamberlerin varlığına inanılmaktadır. Bunların ise Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed oldukları ifade edilmektedir.¹⁷⁴ Sâbiîlere göre bu peygamberler yalan, büyü söz, gösterişleri ve davranışlarıyla ışık alemini saptıran peygamberlerdir.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Salime L. Gürkan, Şinasi Gündüz, "Yaşayan Dünya Dinleri" 480.

¹⁷¹ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 142.

¹⁷² Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 146.

¹⁷³ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 151.

¹⁷⁴ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 159.

¹⁷⁵ Kurt Rudolph vd., "Problems of a History of the Development of the Mandaean Religion" The University of Chicago Press 8/3 (1969) 210-235.

Sâbiîlikte de gnostik akımların temel öğretilerinde bulunan insanın yeryüzünde sürgün bir hayat yaşadığı inancı mevcuttur. İnsanın kendi varlığı itibariyle tanrısal bir kökeni bulunduğu kabul edilmekle birlikte hakikate ulaşma ve kurtuluşa erme noktasında insanın kendisinin yetersiz olduğuna inanılmaktadır. Maddi alemde kurtuluşun ancak gnostik bilgiye vâkıf olan kurtarıcı kimse vasıtasıyla mümkün olabileceği savunulmaktadır. Bu bağlamda Sâbiîlikte gnostik bilginin ve kurtarıcı kimsenin birbirini tamamlaması ile kurtuluşun gerçekleşebileceğine inanılmaktadır. Devamında ise kendileri haricindeki kimselerin ışık dünyasından habersiz oldukları, dolayısıyla kendileri dışındakilerin kurtuluşlarının olmayacağı öne sürülür.¹⁷⁶

Sâbiîlikte insanı Kötülük Kralı'na karşı koruyacak olan kurtarıcı figürü önemli bir yer almıştır. Bundan dolayı Işık Tanrısı'nın insanlara dünya hayatında manevi rehberlik edecek elçiler gönderdiğine inanılmaktadır. Bu elçilerin rehberliğini kabul eden ve Sâbiî inancını benimseyen kimselerin kurtuluşunun gerçekleşeceği düşüncesi hakimdir.¹⁷⁷

Sâbiî inancında yüce olan Tanrı Malka d Nhura'nın bu alemin düzeni, işleri ve işleyişiyle uğraşmadığı kabul edilir. Dolayısıyla Tanrı dünya işlerinin ve evrenin düzeninin sağlanması meselesini ruhani varlıklara havale etmiştir. Şîa'daki imâmet tasavvuruna benzer bu inanç Sâbiîlikte "Tanrı adına" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁷⁸

Gnostik bir din olan Sâbiîlikte, gizli öğretilerini Tanrı tarafından gönderilen ehil kimselerin anladığına, kutsal kitapların soyut mânasını sadece kendi dinlerini benimseyenlerin bilebileceğine inanılmaktadır. Bu bağlamda da hakikatler gizlenmiş "Malvaşa" ismi ile birlikte başka dünyevi lakaplar koyularak öğretiler gizlilik içerisinde kendilerinden olan kimselere aktarılmıştır.¹⁷⁹

Sâbiîlik ölüm ve kıyamet hususunda da düalist bir inanç ortaya koymuştur. Bu bağlamda Sâbiîliğe göre insanın ölümü ruhsal ve bedensel olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. İlk olarak ruhsal ölümün gerçekleşeceği kabul edilmiştir. Bu ruhsal ölümün de Işık Tanrısı'nın iyiliğinden uzak, kurtarıcı figürünü benimsememiş, gnostik bilgiye vâkıf olmamış ve hakikatin bilgisine ulaşmamış kimselerin ölümü olarak kabul edildiği görülmektedir.¹⁸⁰

1.1.5. Maniheizm

¹⁷⁶ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 168-169.

¹⁷⁷ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 169-170.

¹⁷⁸ Bulut, "Yaltkaya'nın 'Bâtînilik Tarihi' Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir)" 230.

¹⁷⁹ Avcu, "Gnostik 'Kurtarıcı Bilgi' (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlik'teki Tezahürleri" 325.

¹⁸⁰ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)" 176.

Maniheizm, MS. III. yüzyılda İran coğrafyasında kurulmuş, misyonerlik faaliyeti sebebiyle kısa sürede çok fazla coğrafyaya yayılmış ve birçok bölgede Hristiyanlığın rakibi olmuş gnostik bir dindir. Babil topraklarında Yahudilik, Hristiyanlık gnostisizmi ile birlikte ezoterik yapıya sahip olan birçok dinî oluşumun varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Maniheizm de bu coğrafyada ortaya çıkmıştır. Bunun neticesi olarak bütün gnostik dinlerde olduğu gibi Maniheizm’de de gnostik düalizm mevcuttur. Bu düalist inanç ise diğer bütün gnostik dinlerde görülen ışık-karanlık veya iyilik-kötülük şeklinde tezahür etmiştir.¹⁸¹

Mani gnostik din anlayışının izlerini öncelikle tanrı inancında görmek mümkündür. Diğer gnostik dinlerde olduğu gibi Mani dininde de Işık ve Karanlık Prensi şeklinde düalist bir tanrı anlayışı hakimdir. Bu çerçevede Işık Tanrısına “Zurvan” şeklinde isimlendirmede bulunulmuştur. Karanlık Prensi de “Arkon” ismi ile anılmıştır. Zurvan Tanrı ile Arkon Prensi birbirinin muadili kabul edilmese de Mani inancında ikisinin beraber anıldığı görülmektedir.¹⁸²

Evrenin yaratılışı meselesinde Maniheizm, Işık ve Karanlık Tanrısı’nın zorunlu sonucunda varlık sahasının meydana getirildiğini kabul etmektedir. Işık Tanrısı’nın iyi, güzel ve faydalı olan her şeyin yaratıcısı olduğuna inanılır. Varoluşa meydana gelen bütün olumlu eylemlerin kaynağı Işık Tanrısı olarak görülür. Buna ek olarak Işık Tanrısı’nın maddi yaratılışın yanı sıra daha çok ruhsal yaratılışları meydana getirdiği inancı hakimdir. Karanlık Tanrısı ise maddi olan bu dünyada kötünün, kötülüğün ve tüm kargaşanın sebebi kabul edilir. Ontolojik bağlamda bütün olumsuz eylemler Karanlık Tanrısı’na atfedilmektedir. Maddi olan dünya aleminin bu iki tanrısal ilke arasında iyilik-kötülük, ışık-karanlık şeklinde bir mücadele alanı olduğu ifade edilir.¹⁸³ Gnostik inançlarda hakim olan nur-zulmet inancı Mani dininde de mevcuttur. Bu çerçevede nurun yaratıcısı Işık Tanrısı Zurvan, zulmetin yaratıcısı ise Karanlık Tanrısı Arkon olarak kabul edilmektedir.

Mani inancında ilk insanın yaratılma meselesi genel mahiyette gnostik düalist formda ele alınarak açıklanmaktadır. Işık ve Karanlık kavramları ile yaratılış meselesi açıklanmış ve bu iki zıt gücün çekişmesi neticesinde karanlık güç tarafından insan çiftinin yaratıldığı kabul edilmiştir. Böylelikle bedenın ışık gücünden mahrum edileceğine inanılarak kötülüğün insan bedeninde şehvet ve üreme sayesinde devam edeceği öne

¹⁸¹ Salime L. Gürkan, Şinasi Gündüz, “Yaşayan Dünya Dinleri” 493-496, Geo Widengren, “Mani and Manichaeism” çev. Charles Kessler, (London: Weidenfeld and Nicolson, 1965) 1.

¹⁸² Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” 200.

¹⁸³ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” 225-228.

sürülmüştür.¹⁸⁴ Maniheizm açısından iyi ve kötü düalizminden meydana gelen insanın yaratılışı insanlık için en acıklı olaydır. Bunun nedeni olarak ise insanın yaratılışının yeni ruh-beden ile düalist yapıda bir varlığın meydana gelmesine sebebiyet vermesi gösterilir. Mani inancına göre ruh ve beden birbirinden tamamen ayrı olması gereken olgulardır. Dolayısıyla insanın maddi varlık ve ruh arasında sıkıştığı ifade edilerek bu durumdan kurtuluşun tek yolu olarak da ruhsal bir bilince sahip olunması gösterilmiştir.¹⁸⁵

Maniheizm'in peygamber inancı meselesindeki görüşlerinde peygamberlerin insanlığın başından beri var olan, hikmetle donatılmış iyi ruhlu insanlar oldukları, her toplumda bulundukları yer almaktadır. Bundan dolayı Maniler kendilerini bu kurtarıcı peygamberlerin bir vasisi olarak görmektedirler. Kendilerini Mani dışında kalan bütün dinleri ve gnostik oluşumları bir arada tutmayı başaran kişiler olarak görüp kendilerinin "Tanrının elçisi" olduklarını ifade etmektedirler.¹⁸⁶ Bu bağlamda insanın varlık sahnesine ilk çıkışıyla birlikte Işık Kralı Zurvan'ın, çağlar değişse dahi insanları Karanlık Prensine karşı aydınlatan, kötülüğe karşı iyiliğe yönlendiren ışık elçileri gönderdiği kabul edilmektedir.¹⁸⁷

Maniheizm inancına göre Işık Tanrısı Zurvan tarafından gönderilen peygamberler, gönderildiği toplumlar farklı olsa da aynı amaç için gönderilmiştir ve sadece Işık Tanrısı'na bağlıdır.¹⁸⁸ Bu bağlamda Mani inancında hakim olan görüşe göre Zurvan, İran coğrafyasına Zerdüş'tü, Rum diyarına ise İsa'yı elçi olarak göndermiş ancak gönderilen elçiler görevlerinde başarılı olamamışlardır.¹⁸⁹ Bunun sonucunda ise Zurvan tüm insanlığı kurtarmak üzere son kurtarıcı Mani'yi göndermiştir.¹⁹⁰ Bu düşünce itibariyle peygamberlerin devamı olarak kabul edilen Mani'nin insanları iyiliğe sevk eden ve kurtarıcı bilgileri ileten kimse olup peygamberin yerine varlığını sürdüren bir elçi konumunda yer aldığı görülmektedir.

Maniheizm inancında insanın ruhsal kurtuluşuna da değinilmektedir. İnsanın şehvet ve arzularına karşı kendini kontrol etmesi, sabırlı olması ve çokça tevbe etmesi gerektiğine inanılmaktadır. Bireyin bu şekilde öz kontrol sağlaması sayesinde tanrısal

¹⁸⁴ Jes P. Asmussen, "Manichaean Literature: Representative Texts. Chiefly from Middle Persia and Parthian Writings" (New York: Scholars' Facsimiles & Reprints, 1975) 115.

¹⁸⁵ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiilik, Manicilik)" 235.

¹⁸⁶ Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiilik, Manicilik)" 242.

¹⁸⁷ David N. Mackenzie, "Mani's Šābuhragān", Bulletin of the School of Oriental and African Studies 42/3 (1979) 505.

¹⁸⁸ Paul Dille, "Mani's Wisdom at the Court of the Persian Kings: The Genre and Context of the Chester Beatty Kephalaia", Mani at the Court of the Persian Kings Studies on the Chester Beatty Kephalaia Codex, ed. Johannes Van Oort, Einar Thomassen, (Leiden: Boston: Brill, 2015) 27.

¹⁸⁹ Lain Gardner, "The Book of the Giants" çev. Walter B. Henning, Bulletin of the School of Oriental and Africa Studies, 11/1 (1943) 52-74.

¹⁹⁰ Bk. Aktulga, "Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiilik, Manicilik)" 243.

amaçlara uygun eylemler gerçekleştirebileceği kabul edilmektedir. Öz kontrol neticesinde artık insanın tanrısal bilgilere vâkıf olacağı ve bu bilinç neticesinde ışığın karanlıktan, iyiliğin kötülükten, güzelliğin çirkinlikten ve ölümün yaşamdan ayrılacağı savunularak insan ruhunun yok olmaktan kurtulacağına inanılmaktadır. Bununla birlikte Maniheizm inancında bireyin sadece bedenini terbiye etmesi kurtuluş için yeterli görülmemiştir. Bedenin istek ve arzularına karşı durabilmek adına eğitilmesi dışında gnostik bilginin insanın hayatında var olması gerektiğine ve ancak bu şekilde tam mânasıyla insanın kurtuluşa ulaşabileceğine inanılmaktadır. Bundan dolayı kurtuluşun, özü itibariyle ahlâkî eylemlerin gerçekleştirilmesi ile birlikte gnostik bilginin var olması vasıtasıyla mümkün olacağı savunulmaktadır.¹⁹¹

Maniheizm’de kurtuluşun gnostik bilgiler yoluyla gerçekleşeceğine inanılmasının beraberinde hiçbir bireyin kendi çabası ile gnostik bilgiye vâkıf olamayacağına inanılmaktadır. Bundan dolayı kurtuluşun anahtarı olan gnostik öğretilere Işık Tanrısı Zurvan’ın gönderdiği ışık elçileri ve Mani sayesinde ulaşılacağı kabul edilmektedir. Bunun nedeni ise Maniheizm inancına göre gnostik bilgiler dünyada elçiler vasıtasıyla tecelli eder. Bütün sırlar ve bâtinî bilgi sayesinde maddi olan dünya aleminden insan ruhunun kurtulacağına inanılmaktadır.¹⁹² Dolayısıyla kişinin bireysel olarak kurtuluşa erme şansı yoktur.

Maniheist inanç sisteminde kurtuluşun bir diğer anahtarı cemaate sıkı sıkıya bağlılıktır. Çünkü toplulukla, namaz, oruç, zekât, kutsal yemek gibi ritüellerin uygulanmasının Maniler arasında birlikteliğin sağlanmasına vesile olduğuna inanılmaktadır. Mabedler “Tanrının bedeni” olarak kabul edilir ve buralarda bir araya gelinerek birlikteliğin tazelendiğine inanılır. Bir diğer görüşe göre bireyin tek başına kurtuluşunun mümkün olabileceği kabul edilmekle birlikte Mani cemaatinin arasında bulunmanın bireysel kurtuluşa nazaran daha etkili ve sevabının daha büyük olduğu ifade edilmektedir.¹⁹³

Maniheist inanca göre Mani inancını benimsemiş ve iyi ameller ile yaşam sürdüren kimseye ölüm sonrasında ışık cenneti melekleri kötü ruhların tehlikelerinden korumak amacıyla eşlik eder ve bu kişi görkemli bir şekilde hazırlanmış cennete girer. Bunun yanında yaşamı boyunca kötü amellerde bulunmuş ve günahkar olmuş bireyin de yeniden

¹⁹¹ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiilik, Manicilik)” 253.

¹⁹² İraj Behzadi vd., “Mani Religion in Connection with the Gnosis Religion”, Journal of Advanced Pharmacy Education & Research, 10/1 (2020) 67-69, Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiilik, Manicilik)” 253.

¹⁹³ Duncan Greenles, “Mani Dininin Kutsal Kitabı” çev. Suat Ertüzün, (İstanbul: Okyanus Yayınları, 2019) 233, Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsilik, Sâbiilik, Manicilik)” 256.

arınmasına imkan verilerek dünya hayatına tekrar döndürüleceğine inanılmaktadır. Bu bağlamda Işık Tanrısı Zurvan'ın çok merhametli olduğu kabul edilerek insanların hata, yanlış ve günahlarından geri dönmelerine imkan verdiği ve dünya hayatına tekrar rüçû edilmesine müsaade edeceği düşüncesi hakimdir. Bu reenkarnasyon halinin kişi Karanlık Tanrı'nın tuzaklarından kendini koruyarak gnostik bilgiler doğrultusunda ahlâkî bir yaşam sürene ve günahlardan arınmış bir hal alana kadar devam edeceği kabul edilmektedir.¹⁹⁴

Maniheist inancı benimseyen kimsenin kurtuluşa ulaşacağı kabul edilmekle birlikte Babil coğrafyasında bulunan diğer gnostik ekollerden farklı bir kurtuluş inancı ortaya koyulmuş, Mani inancı dışında olup da iyi amellerde bulunan kimselerin de ışık cennetine girebileceği tezi savunulmuştur. Bu çerçevede Mani dininde hizmette bulunan dinleyici kesimin günahlarının affedileceğine inanılarak bunların cehennem ateşinden korunacağı inancı bulunmaktadır. Dinleyici kimselerin dünya hayatında namaz, oruç gibi ritüellerle birlikte yaptıkları iyilikler ve seçkin kimselere verdikleri sadakalar, dünya hayatında işledikleri kötü ve çirkin fiilere karşı kefarete sayılıp böylece bu kimselerin cehennem azabından kurtularak ebedi cennete girmeye hak kazanacakları ifade edilmiştir.¹⁹⁵

Sonuç olarak İslâm öncesi dönemde Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinde, İran coğrafyasında, Babil ile Fırat-Dicle kıyılarında ortaya çıkan dinlerde ve oluşumlarda gnostik düalist ekollerin baş gösterdiği görülmektedir. Dinsel metinlerin gnostik bir mânâsının olduğunu savunan bu ekoller, metin içeriğindeki harf, sayı ve sembollerden ezoterik bir anlam çıkararak bâtinî mânaya ulaşma gayreti göstermişlerdir.

İslâm öncesi gnostik akımlara genel anlamda bakıldığında ulaştıkları ezoterik bilgiler neticesinde Tanrı, peygamber ve ahiret inançlarını düalist çerçevede benimsedikleri görülür. Dinsel metinler ve bilimsel meselelerde ezoterik bilgilere Tanrı adına seçkin, seçilmiş kişiler tarafından ulaşılabilmesi ve bu bilgilerin oluşturdukları dinî/ekolü benimseyenlerin bilebileceği, yalnızca bu ezoterik bâtinî bilgiye ulaşanların kurtuluşa ereceği düşüncesi hakimdir. Elde edilen bâtinî bilginin kendi taraftarları haricinde kimseye açıklanmayıp gizlilik içerisinde korunması sağlanmıştır. Bu sayede kendi ekolleri içerisinde sınıfsal ayrıma girelerek ruhban sınıfının oluşturulduğu görülmektedir.

¹⁹⁴ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” 259.

¹⁹⁵ Aktulga, “Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)” 265

1.2. İslâmiyet Sonrası Dönem Bâtînîlik

İslâmiyet sonrası Bâtînîliğin kökeni İslâm öncesi Mecûsîlik, Yahudilik, Hristiyanlık ve Sâbiîlik gibi eski dinler ile İran, Hint ve eski Yunan kültüründe ortaya çıkan gnostik düşüncedeki ekollere dayanmaktadır. Bu bağlamda İslâmiyet sonrası dönem Bâtînîlik, eski din ve kültürlerin karışımı senkretik bir akâid, İslâm itikâdından farklı yeni bir oluşumdur. Aristo ve Platon gibi filozoflar İslâmiyet sonrası dönem Bâtînîliğe kaynak olup harf ve sayılara değer verme hususunda ise Yeni Eflâtuncu, Yeni Pisagorcu düşünceler, Bâtînîliğin kendi düşüncelerini ortaya koymasında etkili olmuştur.¹⁹⁶

İslâm öncesinde var olan Bâtînî/Gnostik zihniyet, Yahudi sürgünü sonrası Philon tarafından Müslümanlara aktarılmış, aşırı Şîî fırkalar ve İsmâîlîlik üzerinden İslâm dünyasına girerek çeşitli zaman ve mekanlarda varlıklarını ortaya koymuşlardır. Özellikle gnostik ve hermetik düşünce İslâm itikâdında harmanlanarak İslâm öz düşüncesinden saptırılmış, İsmâîlîlerin ve diğer bütün bâtînî düşüncedeki oluşumların dağınık ve sistemsiz fikirleri sistematize edilerek sonraki nesillere aktarılmıştır. Mâverâünnehir bölgesindeki Bâtînîler, Yahudi ve Yeni Eflâtuncu bakış açısıyla meselelerde felsefî bir düşünce ortaya koymuş, gnostik ve hermetik tabiatlı yeni itikâdlarını akli bir temele oturtarak İslâmın kök inancından farklı bir inanç ortaya koymuşlardır.¹⁹⁷ Bu bağlamda Yahudilerin Gulât-ı Şîa fırkalara büyük bir etkisinin olduğu ve bu sayede gnostisizmin İslâm döneminde “Bâtînî” ismi altında anıldığı görülmektedir. Böylece Bâtînîliğin; yalnız bir fırkaya ve bir mezhebe özgü değil, mezhepler ve fırkalar üstü bir inanç sistemi olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁸

Şehristânî, Bağdâdî ve İbn-i Hazm gibi mezheplere yönelik eser yazan müellifler, Bâtînîlerin fikirlerini Zerdüştlük ve Maniheizm gibi dinlerle karşılaştırmalar yaparak eserlerini kaleme almışlardır. Hatta, Bağdâdî daha ileriye gitmiş ve Bâtînîlerin inancını Mecûsîlik ve Deysânîlik gibi dinlerin devamı olarak görmüş, eserlerinde de bunu ifade etmiştir.¹⁹⁹ Şehristânî’nin ise Bâtînîler ile ilgili söylediği “*Bâtînîlerin her zamanda başka bir güne davetleri ve her lisanla yeni bir itikâd ve mezhepleri vardır.*” sözü Bâtînîlerin İslâm dışı yeni bir itikâd yapısı oluşturduğuna işaret etmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁶ Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 114, Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 47-50.

¹⁹⁷ Seyrek, “İslamda Büyük Ayırışma Karmatîler” 219-220.

¹⁹⁸ Ceyhan, “Yahudi ve Müslüman Teolojisinde Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması” 40, Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 45.

¹⁹⁹ Bağdâdî, “Mezhepler Arasındaki Farklar” 269, Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 113.

²⁰⁰ Abdülkerim eş-Şehristânî, “El-Milel Ve’n-Nihal Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi” çev. Mustafa Öz, (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015) 256-257.

Gnostik akımlardan etkilenen Bâtınîlik, geçmiş gnostik din ve ekollerin birikimlerinden faydalanarak İslâm döneminde bu birikim neticesinde düalist bir karakter ortaya koymuş, dinî metin ve bilimsel meselelerde zâhir-bâtın ayırımına gitmiştir.²⁰¹ Bâtınî anlayış, “zâhir”i hakikatin bilgisine ulaşmada eksik, yarım olarak görmüş “bâtın” ya da “gnostik bilgi”yi yegâne bilginin asıl kaynağı görerek bâtinî bilgiyi kabul etmiştir. Elde edilen bâtinînin bilgisi gizli tutulmaya çalışılmış ve Bâtınîler İslâm coğrafyasında kapalı, gizli örgütlenmeler ve oluşumlar içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁰²

İslâm öncesinde gnostik akımlardaki okültik inanç biçimi İslâm döneminde de görülmüş, yediler, kırklar, üç yüzler gibi sayılarla okültik bir inanç ortaya koyulmuştur. Yerlerin, göklerin, iklimlerin, haftanın günlerinin, denizlerin ve gezegenlerin sayısının yedi olduğu gibi insanların da kurtuluşa yedi imam yoluyla ulaşabileceği şeklinde bir bâtinî inanç hakim olmuştur.²⁰³

1.3. İslâmiyet Sonrası Dönem Bâtınî/Gnostik Akımlar

1.3.1. Keysâniyye

Emevi coğrafyasında mevâlî kültürünü İslâm’a aktaran ve dini farklı bir okumaya tâbi tutan kimselerdir. Farklı bir dinî anlayışla kendilerinin gizli ilimlere vâkıf olduklarını, bu ilim sayesinde dinsel metinlerin bâtinî yönlerini keşfettiklerini ve bu ilmin neticesinde de hidayete ereceklerini iddia etmektedirler. Keysâniler, Kur’an’ın bâtinî yönünü peygamberin sakladığına inanmaktadır. Saklanan bu bâtinî bilgilerin Kur’an’ın onda dokuzuna karşılık geldiğini ve imamların bu gizli bilgilere ulaşabildiklerini savunmaktadırlar. İmamların ulaştığı bu bilgileri yalnızca imamlarının açıkladığı kişilerin bilebileceği ve ancak gizli bilgilere vâkıf olanların hidayete ulaşacakları öne sürülmektedir.²⁰⁴

Hicri birinci asrın sonunda bâtinî te’vil biçimi geliştiren Keysâniler, İslâm döneminde de varlıklarını sürdürerek taraftar bulmuşlardır. Zâhirin yerine asıl bâtinînin gerekli olduğu düşüncesi neticesinde İslâm öncesi var olan ve İslâm dönemi bütün gnostik ekollerde de ortak özellik olarak bulunan zâhir-bâtın ayırımı anlayışı Keysâniyye fırkasında da hakim olmuştur. Bununla birlikte ezoterik bir ekol olan Keysâniyye, dışa

²⁰¹ Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 114.

²⁰² Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlik’teki Tezahürleri” 326, Avcu, “İslâm’ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 299.

²⁰³ Abdulkakıy Gölpinarlı, “Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîilik” (İstanbul: Der Yayınevi, 1979) 145, Uludağ, “İslâm’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 253.

²⁰⁴ Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlik’teki Tezahürleri” 322, Avcu, “İslâm’ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 286.

kapalı bir yöntem seçmiştir. Bunun neticesinde bâtinî te'viller imamlar ve imamların izin verdiği kişiler dışındaki kimselerden gizlenmiştir.²⁰⁵

İslâm'da aslında ilk Bâtınîler olarak ifade edilen Keysâniyye fırkası, sistematik bir oluşum ortaya koyamaması nedeniyle devamlılık arz edememiştir. Şîa'nın kolu olan İsmâilîler, Keysâniyye'nin düşüncelerini ve bâtinî te'villerini alarak Keysâniyye sonrasında onlara nazaran daha sistematik bir fırka ortaya koymuşlardır.²⁰⁶

1.3.2. Gulât-ı Şîa

Şehristânî'nin tanımına göre Şîa'nın; *“Hz. Ali'nin imametinin Resulullah'tan gelen açık veya kapalı deliller ve vasiyet yoluyla sabit olduğunu, bir engel bulunmadığı takdirde imamet Ali evladınca yürütüleceğini, imamların büyük ve küçük günahlardan korunduğunu, imamet dinde toplumun tercihinin bırakılamayacak temel bir rükün özelliği taşıdığını kabul edenler.”* olduğunu ileri sürer.²⁰⁷ İslâm mezhepleri tarihi ile tanınan Hasan Onat ise Şîa'yı; *“Ali b. Ebu Talib'in Hz. Muhammed'den hemen sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imâmetin insanlığın sonuna dek, Hz. Ali'nin soyunda devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adıdır.”*²⁰⁸ şeklinde tanımlamıştır. Bu bağlamda Şîa imâmeti peygamberliğin devamında bir vazife olarak görmüş, vesâyet yoluyla peygamberin idari işleri konusunda kendisinden sonra vâsi olarak vahiy ile belli olan bir imamın varlığını kabul etmiştir. Vahiy ile belli olan dinsel metinler ise Şîa inancına göre silinmiştir.²⁰⁹

Devlet yönetimi Ehl-i Sünnette “hilafet” kavramı ile açıklanırken Şîa'da ise “imâmet” kavramı ile açıklanmış, imam siyasi işlerin yanı sıra rûhânî meselelerde de önder olarak kabul edilmiştir.²¹⁰ Hatta Şîiler imâmet ile hilafet kavramını birbirinden ayırarak halifeliğini sahih kabul ettiği kimselere imam, imamlığını kabul etmediği kimselere ise halife sıfatını kullanmıştır.²¹¹ Şerafettin Yaltkaya Şîa inancındaki imamın şahsiyetini; *“bütün gerçekleşecek olaylara vâkıf, dinî emirleri ortadan kaldıracak kudrete sahip, ona uyanları 'kemal'e ulaştıran kişi”* şeklinde ifade etmektedir.²¹²

²⁰⁵ Avcu, “İslâm'ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 320, Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâilîlik'teki Tezahürleri” 323.

²⁰⁶ Avcu, “Gnostik ‘Kurtarıcı Bilgi’ (Gnosis) Anlayışı ve İsmâilîlik'teki Tezahürleri” 323.

²⁰⁷ Abdülkerim eş-Şehristânî, “el-Milel ve'n-Nihal” nşr. Seyyid Killânî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975) 162, Bk. Mustafa Öz, “Şîa” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (2 Eylül 2024).

²⁰⁸ Hasan Onat, “Şîiliğin Doğuşu Meselesi” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36, (1997), 80-81, Seyrek, “İslamda Büyük Ayırışma Karmatiler” 5.

²⁰⁹ Avcu, “Horasan-Maveraünnehir'de İsmâilîlik” 267, Fatış, “Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler” 206.

²¹⁰ Seyrek, “İslamda Büyük Ayırışma Karmatiler” 6.

²¹¹ Hasan Gümüşoğlu, “İslâm'da İmamet ve Hilafet” (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021) 38.

²¹² Bulut, “Yaltkaya'nın ‘Bâtınlık Tarihi’ Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir)” 232.

İlerleyen zaman diliminde Şîa içerisinde “insanı ilahlaştırmak, teklifi hükümleri ortadan kaldırmak, Hulûl, ittihâd ve tenâsühe inanmak, meâd, cennet ve cehennemi kabul etmemek” gibi aşırı İslâm dışı inanç fırkaları zuhûr etmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkan oluşumlar için “Gulât” kavramı kullanılmıştır. Şîiliğin ana gövdesi “İsnaaşeriyye” ya da “On ikinci imam” olarak bilinen gruptan ayrılan “İsmâîliyye” fırkası Şîa içerisinde Gulât bir fırka olarak ortaya çıkmıştır. Menşei Kûfe olan İsmâîliyye, devamında Bâtînîyye şemsiyesi altında daha sistemli bir mezhep, İslâm sınırları içerisinde İslâm dışı bir din olarak ortaya çıkmıştır. Yeni hareketlere öncülük eden Bâtînîlik; gnostik, okültik, hermetik ve benzeri İslâm öncesi ve İslâm dışı unsurları İslâm’a dâhil ederek İslâm akâidiyle harmanlayan senkretik bir akım olmuştur.²¹³ Bundan dolayı Şîa’nın alt kolu olan İsmâîliyye, aynı zamanda Bâtînîyye ismi ile de anılmıştır.

Bâtînîlik, Mecûsî ve Mazdekîlerden bir topluluk ile İslâm öncesi dinsiz düalist bir grup ve eski filozoflar ile karşılıklı bir akıl danışması neticesinde oluşmuş,²¹⁴ İslâm tarihinde peygamberin vefatından sonra kıvılcımları imamın seçimi meselesi ile ortaya çıkıp devamında erken Emeviler ve Abbâsîler döneminde dinî, siyasi ve ideolojik bir amaç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Abbâsî dönemi iktidarı ile zıtlaşması neticesinde İsmâîlî Bâtînîler, davalarını yaymak için siyasi zeminden yer altına çekilerek gizli bir teşkilatlanma oluşturmuştur.²¹⁵ Oluşturulan bu teşkilatlanma yapısı öncelik olarak bedevi, köylü, göçebe kesime hitap etmiş, onların desteğini almıştır. Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin kırsalında birleşmiş, ancak yeterli desteği alamayınca elit tabakaya yönelerek taraftar toplamıştır.²¹⁶ Oluşturulan bu Bâtînî grup, siyasal hedeflerinden daha çok kendi öğretilerini geliştirmek ve yaymak üzerinde yoğunlaşmıştır.²¹⁷

Bâtînîlerin fikir ve itikâd yapısı kendilerine özgü değildir. Yunan felsefesi ve gnostik inançların İslâm akaidiyle sentezlenmiş halidir. Böylece Bâtînîler senkretik bir din meydana getirmiştir. Genelde İsmâîlîlerin özelde ise bâtînî oluşumların zaman ve sonsuzluk hakkındaki inançları, Helenistik ve Gnostik gibi farklı düşünce ve akımlardan, İslâm öncesi Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerinden alınmış kabullerdir.²¹⁸

Gulât-ı Şîa kabul edilen İsmâîliyye’de ve devamında Bâtînîlik inancında en temel inanç meselesi olan “imâmet”, imâmet-mehdi eksenli sosyopolitik bir anlayış getirerek

²¹³ Avcu, “Horasan-Maveraünnehir’de İsmâîlik” 42-43, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 49.

²¹⁴ Gazzâlî, “Bâtînîliğin İçyüzü” 11.

²¹⁵ Güler, “Dine Yeni Yaklaşımlar” 80, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 70.

²¹⁶ Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 157.

²¹⁷ Avcu, “İslam’ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 328.

²¹⁸ Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 157.

başta gnostik ve hermetik inançlar olmak üzere senkretik kültürüyle teolojik bir zemine oturtulmuştur.²¹⁹ İmamet meselesi, diğer bütün inanç ilkelerinin başı olarak görülmüş, imâmete en temel akâid olarak değer atfedilmiştir. “Dünyanın sonuna kadar bir nebi var olacaktır” düşüncesinden ve nübüvvetin devamı olarak imâmet nazariyesine değer verildiğinden dolayı İsmâîlîyye Maniheizm ve Yahudilik inancına benzetilmiştir.²²⁰

Peygamberlerde bulunan “ismet” sıfatı ve İslâm öncesi gnostik düalist inançlardaki öğreticinin özel, seçkin ve yanılmaz olduğu inancı İslâm düşünce zemininde formüle edilerek “hatm-i nübüvvet”in son bulmadığı, imamlar vasıtasıyla devam ettiği ve peygamberlerde bulunan ismet sıfatının imamlarda da bulunduğu savunulmaktadır. Nübüvvetin devamı olan imâmet nazariyesinde imâmet, nübüvvetin üstünde tutulmuştur. Bu oluşum peygamberin nâtık (konuşan) olduğunu ve dinî metinlerin zâhirini açıkladığını, metnin bâtınına ise peygamberden sonra gelen Hz. Ali ve devamındaki imamların yani sâmitlerin (susanların) vâkıf olduğunu, yalnızca imama tâbi olanın bâtınî bilgiyi tâlim ile öğreneceğini kabul etmektedir. “Her nâtıkın bir sâmiti var” düşüncesinden hareketle Bâtınîler, Hz. Muhammed’in devamında Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin şeklinde devam eden sâmit imamların geldiğine ve bu sâmit imamların dinî metinlerin bâtınına vâkıf olduklarına inanmaktadırlar.²²¹

İslâm coğrafyasının sınırlarının genişlemesiyle birlikte söz ve eylemleriyle İslâm’a uymayan, İslâm’a muhâlif olan kimseler Müslüman olmuştur. Hz. Ömer dönemi Mısır fethedilince bu bölgelerde yaşayan Yahudi, Mecûsî, Sâbiî gibi farklı gnostik inanç grupları öldürülmekten korktuklarından dolayı İslâm’ı kabul etmiş görünerek İslâm çatısı altında gizlenmişlerdir. Mısır’da mistik ilme vâkıf olduğundan dolayı İslâm döneminde de Bâtınîlik devam ettirilmiştir.²²² Devamında ise Bâtınîlik ekolü sosyal, siyasi ve dinî farklılaşmalar neticesinde muhâlefet edenlerin toplandığı bir grup olmuştur.²²³

Hicri ikinci asırda zuhûr eden Bâtınîlik itikâdının önceleri Yahudi olup Hz. Osman dönemi Müslüman olan Abdullah İbn Sebe ile başladığına inanılmaktadır.²²⁴ İslâmiyet içinde asıl bâtınî düşüncenin ise Gadir-i Hum olayında ortaya çıkan Hz. Ali’nin imam seçilmesi meselesi veya peygamberin vefatı sonrası halifelik seçimi sürecindeki olaylar neticesinde cereyan ettiği kabul edilmektedir.²²⁵ İran bölgesinde yaygın olan gnostik

²¹⁹ Avcu, “İslâm’ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa” 330.

²²⁰ Kutluay, “Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri” 258-259.

²²¹ Bulut, “Yaltıkaya’nın ‘Bâtınîlik Tarihi’ Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir)” 136, Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 116.

²²² Berkkan, “Alamut’un Efendisi Hasan Sabbah ve Haşhaşiler” 69.

²²³ Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 66-67.

²²⁴ Mahmud, “Fâtımîler Döneminde Siyasi ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelami Açından İsmâîlî İnanç Sistemi” 237.

²²⁵ Fatış, “Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler” 223.

inançlı ekollerin itikâdlarında, devlet başkanının kutsallığı, seçkin, seçilmiş kimsenin yarı ilahlık fikirlerinden esinlenilmiş bir “imâmet nazariyesi” ortaya çıkmıştır.²²⁶

Bâtînîliğin ilk temsilcisi Ebu'l-Hattab (ö. 138/755) olarak görülmüştür. Hz. Hüseyin'in acı tecrübesi sonrası Zeynelabidin kendisini ve oğullarını siyasetten uzak tutmuştur. Muhammed el-Bâkır, babası bu olaylardan onu uzak tutsa da o dâîler vasıtasıyla işlerini yürütmüştür. Muhammed el-Bâkır, ilerleyen süreçte durumun kendi kontrolünden çıktığını fark etse de işin işten geçtiğini görmüştür. Muhammed el-Bâkır'ın dâîlerinden Ebu Mansur el-İclî imam olarak kendisini gösterip faaliyetlerini sürdürmüştür. Devamında ise Ebu'l-Hattab Ebu Mansur el-İclî'nin fikrini benimsemiş ve bu fikri daha ileriye götürerek Bâtînîlik düşüncesinin başlangıcını oluşturmuştur. Cafer-i Sadık'ın dâîsi olduğunu ifade eden Hattab, Cafer'i Tanrı olarak görmüş, bu durumdan haberdar olan Cafer-i Sadık ise Hattab'ı inkâr etmiştir.²²⁷ Bunun ardından da Ebu'l-Hattab kendini ilah olarak ortaya koymuş, kurucusu olduğu Bâtînîlikte de Hamdan Karmat, Babek el-Hürrem ve Hasan Sabbah gibi önemli mezhep önderleri yoluyla Bâtînîliği yaymıştır.²²⁸

İsmâîlîyye içerisinde faaliyetlerini sürdürerek kendi epistemolojisini, teolojisini oluşturan Bâtînîler, sözlerinin ve eylemlerinin kaynağının Ehl-i Beyt olduğunu, kendilerinin Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevdalıları olduklarını ifade etmişlerdir. Künyelerinin Ehl-i Beyt'ten geldiğini, Ehl-i Beyt'e mensup olduklarını ve ilmen onlara bağlı olduklarını ifade ederek olası tartışmaların önünü kapatmış, bu da onların halk arasında itibar görmelerini sağlamıştır. Bir tartışma olduğu takdirde “teşeyyü” inancı altında gizlenmişlerdir.²²⁹ Muhammed b. Hasan ed-Deylemi, Bâtînîler hakkında “*Zorda kalınca kendilerinin İsmâîlî olduklarını söyleyenler*” demiştir.²³⁰

İsmâîlîler içerisinde gizlenen Bâtînîler, dinî metinlerin öğretisi konusunda da takıyyeye başvurmuşlardır. Cahil, bedevi gibi kimselerle birlikte kendini özel hisseden, insanlardan üstün olduklarına inanan elit tabakaya da yönelerek öğretilerini büyük bir gizlilik içerisinde sürdürmüşlerdir. Mezhepte sâlik kimsenin te'vil ile elde ettiği gerçekleri ve imamdan aldığı öğretileri imamının izin verdiği kimselerle paylaşabileceği kabul edilip bunun dışındaki kimselere, gruplara, hatta Ehl-i Sünnet iktidarına karşı dahi

²²⁶ Güler, “Dine Yeni Yaklaşımlar” 80.

²²⁷ Gölpinarlı, “Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik” 144.

²²⁸ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 92-93, Avcu, “İslam'ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 327, Uludağ, “İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 252.

²²⁹ Ahmed El-Katib, “Şîada Siyasal Düşüncenin Gelişimi” (Ankara, Otto Yayınları, 2020) 325, Bulut, “Yaltkaya'nın ‘Bâtînîlik Tarihi’ Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir)” 237-238,

²³⁰ Aydın, “Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 80, Bk. Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 232.

takıyye yapılması mânasında “Darü’t-Takıyye” uygulanması gerektiğine inanılmaktadır. Ne zaman ki iktidar devlet Şîi ve Bâtînî inançtaki kimse tarafından yönetilirse işte o zaman takıyye ortadan kalkar düşüncesi bulunmaktadır. Dönemlerinde azınlık bir grup olan Şîa ve Gulât-ı Şîa’nın içerisinde gizlenen Bâtînîler, azınlık psikolojisiyle takıyyeyi kendilerine çıkış yolu görmüş ve Ehl-i Sünnet’in yönetimi altındaki devletlerin, grupların ve kişilerin yanında takıyyeyi uygun görmüşlerdir.²³¹ Dinsel metinlerde yapılan aşırı te’vil neticesinde elde ettikleri bâtinî öğretiler için de aynı şekilde kendi grupları dışında takıyyeye başvurmuşlardır.

Bâtînîlik her ne kadar kendi sosyolojisini, kozmolojisini ve epistemolojisini oluştursa da inançlarının hayatta kalabilmesi ve devam edebilmesi gayesiyle siyasi polemiklere dâhil olmuştur. Öncelikli hedef siyasi olduğundan dolayı imâmet konularına ağırlık vermiş, daha sonrasında ahiret, cennet, cehennem konularında bâtinî te’vile ve gnostik düalist anlayışa yer vermiştir. Bunun neticesinde bâtinî yorumlamada dinî düşünceden çok siyasi düşünce aktif olmuş ve bu bağlamda bâtinî yorumlamalar siyasi temelli olmuştur.²³² Bâtînîlerde imamların bir meseleyi açıkladıktan sonra meselenin imamın açıklamasının tam tersi şeklinde cereyan etmesi sonucunda “ric’at” inancını ortaya koymuşlardır. Bu ric’at inancı siyasi başarısızlıklar sonucu ortaya atılmış bir psikolojik destek olarak görülmektedir.²³³

Sonuç olarak Bâtînîlik İslâm döneminde Şîa içerisinde cereyan etmiştir ve onlar kendilerini Ehl-i Beyt taraftarı, soydaşı olarak tanıtıp, İslâm içerisinde gizlenerek İslâm dışı aşırı bir oluşum meydana getirmişlerdir. İslâm coğrafyası fetihler neticesinde farklı topraklarda çeşitli din ve kültürlerle etkileşim içerisinde olmuştur ve böylece İslâm dışı düşünce ve inanç biçimleri İslâm’a Bâtînîlik çatısı altında girmiştir.

1.3.3. Fâtımîler

Onuncu yüzyıl öncesine kadar karışık ve karanlık durumda olan Bâtînîlik, Fâtımî Devleti’nin kurulması neticesinde gün yüzüne çıkmıştır. Gerek düşünce, gerek ekonomik gerekse edebiyat alanında altın çağını Fâtımî Devleti içerisinde yaşayan Bâtînîler, düşüncelerini Hindistan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaymışlardır.²³⁴

²³¹ Demirel, “Takıyye: Şîa Rivayet Kültüründeki Derin Paradoks” 19-20.

²³² Çelik, “Kur’an’a İşari Yaklaşımlar” 119, Avcu, “İslâm’ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 350, Tunaşar, “Üç Bâtînî Bilge: Hasan Sabbah – Şems-i Tebrizi – Hacı Bektaş Veli” 30.

²³³ Avcu, “İslâm’ın İlk Marjinalleri: Gulât-ı Şîa” 360-361.

²³⁴ Ayşe A. Arayancan, “Haşhaşiler; Efsaneler ve Gerçekler” (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020) 13, Çetin, “Siyasi ve İtikadi Mezhepler” 85.

Abbâsîlerin takibatı altında olan Fâtımîler, Şîîliğin İsmâîlî kolunu benimseyerek Abbâsî iktidarına cephe almış fakat Irak bölgesinde faaliyetlerini devam ettirmekte zorlanınca Bâtînî imamlar dâîlerini²³⁵ Bağdat'tan daha uzak olan Yemen, Afrika, Mısır ve Fas bölgelerine göndererek bölgede Fâtımî Devleti oluşumunu sürdürmüştür.²³⁶ Gizli teşkilatlanmaları sayesinde Bâtînîler, Horasan'dan Mağrib'e ulaşmış, Kuzey Afrika'da da devlet mekanizması içerisinde yayılmıştır. el-Ezher Üniversitesi de Fâtımîler döneminde Mısır'da kurulmuştur ve döneminde önemli Bâtînî dâîlerinin yetiştiği bir merkez olmuştur.²³⁷ Asıl Bâtînî davet ise Fâtımî Devleti Halifesi el-Hakim Biemrillah döneminde hız kazanmış ve taraftar bulmuştur. el-Hakim döneminde, aşırı bir görüş ortaya koyarak kendisini ilah, veziri Hamza b. Ali'yi ise Peygamber ilan ederek İslâm dışı bir akâidi benimsemiştir.²³⁸

Fâtımîlerde Bâtînîlik Meymun b. Deysan el-Kaddah (ö. 261/871) ile ortaya çıkmış, oğlu Abdullah b. Meymun ile yayılmıştır. Meymun el-Kaddah kimisine göre Mecûsî inancına mensup bir kimse olup İslâm inancı içerisinde İslâm akâidini tahrip etmek için gizlenmiş, bu amaçla da İsmâîlî düşüncesi etrafında taraftar toplamıştır. Kimisine göre böyle bir şahsiyet bulunmamaktadır. Sünnî tarihçiler ise Meymun el-Kaddah'ın varlığını kabul ederek Fâtımî neslini ona dayandırmışlar ve kadîm Bâtînîliğin el-Kaddah ile başladığını ifade etmişlerdir.²³⁹

el-Kaddah, Mecûsîlik ve Maniheizm gibi düalist dinlerin sâliklerini benimsemiş, Cafer-i Sadık'ın (ö. 148/765) ailesinin yanında bulunarak ondanmış gibi görünmüş, Şîîliğin ve imâmetin kutsiyeti düşüncesine böyle vâkıf olmuştur. Sadık'ın oğlu Muhammed b. İsmâîl ile özel ilgilenmiş ve Şîa içerisinde çokça tanınan bir kimse haline gelmiştir. Halkı tanıyarak insanları idare etme becerisi geliştirmesi neticesinde kurduğu teşkilat etkisini artırmıştır. İlerleyen süreçte yerine oğlu Abdullah b. Meymun'un geçmesiyle Bâtînîlik oldukça şevketli bir konuma yükselmiştir.²⁴⁰

Müslümanların baskısından dolayı kendisini Şîî perdesi altında gizleyen ve Müslüman kimliğine bürünerek faaliyetlerini sürdüren Meymun b. Deysan, tedricî bir metotla ilerlemiştir. Gittiği yerlerde nabza göre şerbet verilmesi gerektiğini anlayarak faaliyetlerine gizli şekilde devam etmesi gerektiğine hükmetmiştir. Gizliliğin ise ancak

²³⁵ Dâî: Davetçi. İnancı dini, mezhebi yaymakla görevli, propagandacı.

²³⁶ Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" 70, Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtînîlik" Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" 166.

²³⁷ Gazzâlî, "Bâtînîlerin Belini Kıran Deliller- Te'vilin Temel İlkeleri" 20.

²³⁸ Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 132.

²³⁹ Mahmud, "Fâtımîler Döneminde Siyasi ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelami Açısından İsmâîlî İnanç Sistemi" 237, Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 95.

²⁴⁰ Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 102.

Şîa içerisinde başarılı olacağını fark ederek öğretilerini herkese açık bir metotla yaymaktan uzak durmuştur.²⁴¹

Fâtımî Bâtınîleri, imamlarını konuşan Kur'an, Kur'an'ı ise susan Kur'an olarak görmüş, Kur'an'ın te'vili meselesinde önceki döneme nazaran yeni bir doktrin ortaya koymuşlardır. Kur'an'da zâhir-bâtın ayrımı yapılmayıp Kur'an'ın zâhiri de muteber kabul edilmiş; zâhir, bâtin ile birlikte değerlendirilmiştir.²⁴²

Kısaca Fâtımî devleti döneminde, Bâtınîliğin etki alanını daha da genişletme fırsatı bulunduğu görülmektedir. Önceki dönemde karmaşık ve dağınık halde olan akım Fâtımî Devleti sonrasında öğretilerini yaymak için uygun bir zemin sağlamış, kurulan üniversitede yetiştirilen dâîler farklı bölge ve coğrafyalarda taraftar bulmuş, bu da dâîlerin misyonerlik faaliyetlerini sürdürmesine daha fazla imkan tanımıştır. Bâtınîliğin Şîa kolu içinden faaliyetlerini sürdürmesi neticesinde dışarıdan bakıldığında İslâm çatısı altında görünen bu oluşum, el-Kaddah'ın gizli yapılanması ile öğretilerini aktarma fırsatı bulmuştur. Ehl-i Sünnet itikâdını savunan Abbâsî Halifesinin karşıtı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

1.3.4. Nizârî İsmâîlîği

İsmâîlîlik Fâtımî dönemi halifesi Ebu Tamim Ma'add el-Müstensir'in ölümü sonrasında yerine gelecek olan oğulları İmam Ebu'l-Kasım Ahmed el-Müsta'li ile Ebu Mansur Nizar el-Mustafa arasında kargaşa çıkması neticesinde Nizârîlik ve Müsta'lilik kollarına ayrılmıştır. Nizârî ve Müsta'li ayrışmaları sonucunda İran İsmâîlîliği Müsta'li İsmâîlîliğini tanımayıp Nizârî İsmâîlîliğini tanımıştır. Bu ayrışmalar doğrultusunda Bâtınîliğin kurucusuna nispeten isminden daha çok söz edilen Hasan Sabbah daha önceleri İsnâaşere Şîa'sına bağlı olmuş, ilerleyen dönemde ise Irak'ta faaliyet gösteren dâîlerin gayretiyle İsmâîlî Şîa'ya dâhil olmuştur. İsmâîlîliğin ayrılan iki kolundan biri olan Nizârî İsmâîlîliği savunarak bu kolun başkanlığını yapan Hasan Sabbah, Fâtımî Devletinden siyasi, fikri ve doktrinsel olarak ayrılmıştır. Fâtımî halifesini aşarak, Şîî doktrinine bağlı kalmış ancak yeni düşünceler oluşturarak akıl değil tâlim yoluyla ve bir imam vasıtasıyla bâtinin öğrenilebileceğini savunan yeni davet anlamına gelen “ed-da'vetü'l-cedîde” formunu geliştirmiştir.²⁴³ Geliştirdiği bu düşünce ile İran'ın kuzey

²⁴¹ Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 96-100.

²⁴² Ballı vd., “İslam Mezhepleri Tarihi” 7.

²⁴³ Ballı vd., “İslam Mezhepleri Tarihi” 6, Arayancan, “Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler” 14-29, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 86.

kesiminde bulunan Geylan, Mazenderan ve Deylem bölgelerine yönelerek Bâtînlîk inancını yaymıştır.²⁴⁴

Hasan Sabbah birçok yönüyle sıra dışı bir insan olarak ön plana çıkmıştır. Strateji geliştirme ve kişileri, grupları örgütlenme konusunda uzman bir şahsiyet olduğu görülmektedir.²⁴⁵ Babasının desteği ile henüz dört yaşındayken ilmî hayata başlayarak on dört yaşına kadar dinî ilimleri tahsil etmiştir. Daha sonrasında Nîşâbur'da bulunan İmam Muvaffak'tan yüksek tahsil alarak eğitimine devam etmiştir. Eğitim aldığı esnada Hasan Sabbah ile birlikte Ömer Hayyam ve Nizâmülmülk de burada ilim tahsilinde bulunmuşlardır. Yaşamının devamında Nizâmülmülk ile tartışan Hasan Sabbah, Rey'den Mısır'a gelerek "Hannah/Boğazlayıcı" adlı fırkaya dâhil olup burada ihtilal usûllerine vâkıf olmuştur. Abdülmelik Attaş tarafından dâî ilan edildikten sonra İsmâîlî mezhebinin ayrışmaları neticesinde Nizârî İsmâîlî savucunucusu ve önderi kabul edilmiştir.²⁴⁶

Fedâî teşkilatını, dini siyasallaştırarak kurmuştur. İran ve Irak bölgesinin yanı sıra dâîlerini batıya da gönderme girişimleri olmuştur. Coğrafi yapısı saldırma ve cephe almaya müsait ve dinî-siyasi tarafı çok boyutlu olan Suriye ve Anadolu'ya yönelmiş, Bâtînlîği yayma konusunda gayret göstererek kusursuz bir teşkilat oluşturmuştur. Kuşkusuz itaat ile yetişen fedâîler "fedâîyyun" ismi ile anılarak Hasan Sabbah'ın dinî-siyasi yapılanmasına önemli derecede katkı sağlamıştır. Gerçekleştirilen siyasi ve askeri faaliyetlerin failleri olarak da adlarından çokça söz ettirmişlerdir.²⁴⁷

Hasan Sabbah, İsmâîlî/Bâtînî propagandalarını Mısır, İsfahan, İran ve Deylem bölgesinde yapmış, bu süreçte Selçuklu Devleti, bilhassa da Nizâmülmülk yayılan bâtinî düşüncelerden ve Hasan Sabbah'ın faaliyetlerinden haberdar olmuştur. Hasan Sabbah, iktidarın gözü önünden uzaklaşmak ve Nizâmülmülk'ün takibâtından kaçmak gayesi ile Büyük Selçuklu hâkimiyetinde İran'da bulunan Rudbar vadisindeki Elbruz Dağları üzerinde "beldetül ikbal" şeklinde ifade edilen "kartal yuvası" anlamına gelen Alamut Kalesi'ni ele geçirerek daha sonraki dinî-siyasi fikirlerini buradan kontrol etmiş, böylece olası saldırı ve engellemelerin önüne geçmiştir. Hayatını dağlarda idame ettirmesinden dolayı Hasan Sabbah "Şeyhu'l-Cebel (Dağ Şeyhi)" ismi ile anılmıştır. Asıl Bâtînî

²⁴⁴ Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtînlîk" Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" 167.

²⁴⁵ Ay, "Ortaçağ İranı'nda Ve Anadolu'su'nda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîlîliği" 33. Bk. Nizâmülmülk, "Siyâsetnâme" çev. Mehmet T. Ayar, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018).

²⁴⁶ Enver B. Şapolyo, "Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi" (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2013) 443-445, Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtînlîk" 167.

²⁴⁷ Arayancan, "Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler" 12-21, Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" 291-292.

kalesinin Alamut Kalesi olmasının yanında kuzeyde bulunan Rudbar ve Girdkuh Kalesi de bâtinî fikirlerin yayılmasına hizmet etmiştir.²⁴⁸

Batılı İtalyan gezgin Marco Polo da seyahatnamesinde Hasan Sabbah'tan, fedâîlerinden, Alamut Kalesi'nden ve onların dinî-siyasi faaliyetlerinden bahsetmiştir. Hasan Sabbah'ı "Dağın Yaşlı Adamı" şeklinde ifade etmiş, fedâîleri ise "Assasin (suikastçi)", "haşhaşi (asasin)" şeklinde adlandırarak dil etimolojisine geçmesini ve bugüne taşınmasını sağlamıştır. Marco Polo'nun anlatısına göre Hasan Sabbah; Alamut Kalesi içerisinde cenneti anımsatan görkemli bir mekan inşa ettirmiş, on iki-yirmi yaşlarında genç grupları uyutan bir ilaç içirerek cenneti anımsatan bu mekana göndermiştir. Bu grupları görev zamanı tekrar uyutup bu mekandan çıkararak onlara cennetten çıktıklarını, tekrar girebilmeleri için de verilen görevin yerine getirilmesi gerektiğini söylemiştir. Uyutmayı sağlayan bu ilacın haşhaş özü oluşuna nispetle Hasan Sabbah'ın kurduğu bu teşkilata "haşhaşi" ismi de verilerek orta çağda İslâmafobia algısı oluşturulmuş ve Marco Polo ile başlayan bu isimlendirmeler ilerleyen süreçte akademik çalışmalara dâhil olmuştur.²⁴⁹

Marco Polo'nun Nizârî Bâtînîlere isnat ettiği uygulamalar, Batılı oryantalist Baron Antoine Isaac Slivestre de Sacy tarafından da ele alınmıştır. Baron Antoine Isaac Slivestre de Sacy, haşiş veya haşiş içeren bir maddenin fedâîlere dâîler tarafından dönem dönem ve aşama aşama verildiğini, bu maddenin etkisinde kalan fedâîlerin cennet hayali yaşadıklarını, bu etkiden çıktıktan sonra da cennete tekrar girebilme umuduyla dâîler tarafından verilen görevleri canları pahasına da olsa yaptıklarını aktarır.²⁵⁰

Müslüman kaynaklardan faydalanan Avrupalı tarihçi Bartholome d'Herbelot, İranlı ve Suriyeli Haşhaşîleri incelemiş ve onların köken itibarıyla Sünni mezhebe muhalif olan Şîa mezhebi içerisinde yer alıp kendi başına buyruk bir Şîa kolu olan İsmâîlîlere bağlı olduğunu ortaya koymuştur.²⁵¹

Hasan Sabbah'ın teşkilatlanma usulü, önceki dönem oluşum ve hizipleşmelerden tamamen farklıdır. Dinî-siyasi işlerini koşulsuz yerine getirecek olan fedâîler, dönemin iktidarındaki önemli şahsiyetlerin huzuruna kadar sızabilecek şekilde dâîler tarafından seçilerek özenle eğitilmiştir. Kurnaz ve atılgan olan fedâîlere öncelikle kale içerisinde cennet köşelerinden bir köşe inşa edilerek bu fedâîler afyon ile uyutulmuştur. Dâîlerin

²⁴⁸ Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" 233-246, Şapolyo, "Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi" 446, Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtînlilik" Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" 168.

²⁴⁹ Bernard Lewis, "Haşhaşîler: İslam'da Radikal Bir Tarikat" çev. Kemal Sarısözen, (İstanbul, Kapı Yayınları, 2023) 25-27, Arayancan, "Haşhaşîler Efsaneler ve Gerçekler" 9-28.

²⁵⁰ Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler" 64-65, Bk. Antoine I. S. de Sacy, "Chrestomathie Arabe" (Fransa, Imprimerie Royale, 1826).

²⁵¹ Lewis, "Haşhaşîler: İslam'da Radikal Bir Tarikat" 30.

yanından cennet köşesine alınıp bu bölümde bir süre bekletilerek tekrar dâîlerin yanında uyandırılan fedâîler, nefsini feda edenin cennet köşesinde böyle bir yerinin olduğuna inandırılmıştır ve bu sûretle mezhep için her türlü faaliyete hazırlanmıştır. Özellikle küçük yaşta kurnaz çocuklar dâîler tarafından özenle seçilip donanımlı hale getirilmiştir. Yetiştirilen fedâîler gizlilik içerisinde devletin her kurumunda, özellikle Selçuklu Devleti içerisinde gizlice yapılanarak Hasan Sabbah'ın etkisini artırmıştır. Selçuklu Devleti tarafından başta çok önemsenmeseler de zamanla fedâîlerin her kuruma sızdıkları fark edilmiştir.²⁵²

Sultan Sencer, kendi döneminde Bâtınîlerin etkin faaliyetlerinden haberdar olmuş ve devlet olarak bu faaliyetlerin önüne geçmek istese de Hasan Sabbah'ın bir fedâîsinin gizlice onun yatağına hançer koyup Sencer'i tehdit etmesi neticesinde Sencer, Bâtınîlerle iyi geçinmek mecburiyetinde kalmıştır. Bundan dolayı Sultan Sencer dönemi, Bâtınîler faaliyetlerine aktif olarak devam edebilmiştir.²⁵³ Yerine kardeşi Sultan Mehmet Tapar'ın geçtiği döneme kadar Alamut Kalesi Bâtınîlerin elinde faaliyetlerini etkin biçimde sürdürmüştür. Tapar'dan sonra Alamut Bâtınîliği Moğol ve Mısır Memlük Sultanı Baybars tarafından iki koldan darbe almış ve bunun sonucunda yıkılmıştır. Bâtınîler de mezhebin varlığını tasavvuf kisvesi altında devam etmişlerdir. Bâtınîliğin Kalesi Alamut Kayalığı ise bugün "Kal'a-i Guzur Han" olarak bilinmektedir.²⁵⁴

Sonuç olarak Nizârî İsmâîlîliği, Hasan Sabbah'ın önderliğinde dinî siyasallaştırmıştır. Hasan Sabbah, tarikatında etkin bir tâlim metodu uygulamış ve eşsiz bir fedâî yetiştirme yoluyla dinî-siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Zamanın Selçuklu Sultanları durumun ciddiyetini anlasa dahi dâîlerin fedâîlere yönelik sıkı eğitimi neticesinde fedâîler Selçuklu Devleti'nin çeşitli kademelerine sızarak devlet için bir tehdit unsuru olmuştur. Nizârî İsmâîlîleri dinî söylemler içerisinde girse de eylemlerine bakıldığında zaman onların İslâm dini ile bağdaşmayan çatışma, yağmalama, suikast gibi eylemlere başvurduğu görülür. Alamut'u ele geçirmeden önce Save'de Bâtınî bir kimsenin bir müezzini öldürmesi, Nizârî Bâtınî olan bu grubun şiddete meyilli olduğunu göstermektedir. Nizâmülmülk'e olan düşmanlıkları neticesinde de dinin arka planında siyasi eylemler gerçekleştirmişlerdir. Genellikle şehirden uzak dağlık ve engebeli

²⁵² Uludağ, "İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler" 254, Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 135, Şapolyo, "Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi" 447.

²⁵³ Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler" 249.

²⁵⁴ Ali R. Gülpayigani, "Kelami Mezhepler ve Fırkalar" çev. Sedat Baran, (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014) 90, İsmâîl Kaygusuz, "Nizârî İsmâîlî Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah Ve Alamut" (İstanbul: Su Yayınevi, 2012) 20, Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" 170, Seyrek, "İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler" 307.

arazilerde konuşlanarak olası bir saldırının önüne geçmişler ve kendilerini bu şekilde koruma altına alarak faaliyetlerini Alamut Kalesi'nden yürütmüşlerdir.

1.3.5. Karmatîlik

Hareketin kurucusu olan Hamdan Karmat (ö. 293/906), Kûfe'de iken Fâtımî Bâtînîsi olan Meymun b. Deysan'ın oğlu Abdullah b. Meymun'un dâîsi ile münasebeti neticesinde bunun öncesinde Sâbiî inancına mensup iken İsmâîlîyye'yi benimsemiştir. Dâînin ölümü veya o bölgeyi terk etmesi sonucu İsmâîlîyye'nin temsilcisi Hamdan Karmat olarak kendisine taraftar bulmuş, güçlü bir topluluk elde ederek Karmatîlik hareketini ortaya çıkarmıştır. Kûfe'de Hamdan Karmat tarafından geliştirilen hareket "Karmatî-İsmâîlî-Bâtînî" şeklinde de isimlendirilmiştir.²⁵⁵

Karmatîlik hareketinin ortaya çıktığı yüzyıl genel olarak halifelik makamının otoritesinin zayıfladığı, vezirlik vb. makamların yükseltildiği ve askeri kesimin üstün olduğu bir dönemdir. Abbâsîlerin benimsediği bürokratik Sâsânî Devlet yönetim modeli sonucunda devletin harcamaları artmış, memurların maaşının ödenememesi veya geç ödenmesi askeri ayaklanmalara sebebiyet vermiştir. Bunun neticesinde otorite boşluğundan faydalanan Hamdan Karmat, davetlerini rahatça sürdürmüştür.²⁵⁶

Abbâsî döneminde yaşanan ekonomik ve askeri sıkıntılar ile birlikte dönemin önemli olaylarından biri olan "Zenc isyanı" baş göstermiştir. Zenci işçiler ve onların lideri Ali b. Muhammed, aralarında din birliği bulunan Müslüman efendileri tarafından Ehvaz bataklıklarında ağır koşullarda çalıştırılmıştır. Efendilerinin adalet ve eşitlik gibi hususlarda kayıtsız kalması ve insan haklarına aykırı koşullarda bu işçileri çalıştırmamasından dolayı liderleri Ali b. Muhammed ve zenci köleler toplu direniş göstererek isyan başlatmıştır. Çiftliklerde çalışan bütün zenci kölelerin katılımıyla büyük bir isyan çıkarılmış, neticesinde ise köleliğin kaldırılması sağlanmıştır.²⁵⁷

Zenc hareketinin yaşandığı bu dönemde Abbâsî otoritesi zayıflamış, bu olayı fırsat bilen Karmatîlik hareketi ise bu coğrafyada kolayca yayılmıştır. Zenc hareketi Karmatîlik'ten farklılık arz etse de yöntem ve metodları açısından bu ikisi birbirine benzemektedir. Bir anlamda Karmatîliğin, Zenc hareketinin kalıntılarından bir destek gördüğü de ifade edilmektedir. Bu bağlamda Karmatîlerin bilhassa çobanlar ve çiftçiler

²⁵⁵ Mevlüt Poyraz, "Karmatîler Devleti: Ebu Tahir El-Cennabi Dönemi" (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020) 15, Öz, "Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları" 138, Şapolyo, "Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi" 457-458, Ülkü, "Mezhepler Tarihi" 102.

²⁵⁶ Seyrek, "İslamda Büyük Ayırışma Karmatîler" 150-153.

²⁵⁷ Poyraz, "Karmatîler Devleti: Ebu Tahir El-Cennabi Dönemi" 5-12, Seyrek, "İslamda Büyük Ayırışma Karmatîler" 145.

üzerinde propaganda yaptığına değinmektedir. Hamdan Karmat'ın kendisine bağlı köleyi dâî tayin etmesi aslında Zenc isyanı ile de bağdaştırılmaktadır.²⁵⁸

Karmatîlik hareketi, halklar ve inançlar arasında hiçbir ayırım yapmayarak her etnik kökene ve dine göre propagandalarını dâîler vasıtasıyla yürütmüştür. Her kesim ve tabakaya ulaşmış, din/inanç ayırımı gözetmediğinden dolayı farklı kültür ve inançlardan oluşan heterojen bir yapı ortaya koymuştur. Halk desteğini de arkasına alan Karmatîlik hareketi, İsmâîlî hareketten ayrılarak “Dar’ul-Hicr” adını verdikleri ve itikâdi bir temele oturttukları bu mekan ile kendi liderliklerini ortaya koymuş, Abbâsî halifesinin zayıflığından faydalanarak da muhalefet hareketini sürdürebilmelerine yardımcı olacak bir merkez oluşturmuştur.²⁵⁹

Karmatîler 929 yılında aşırılığa giderek İslâm inancını ortadan kaldırmak amacıyla Ebû Tâhir önderliğinde Mekke’ye ve Kâbe’ye gidip baskın düzenleyerek Kâbe kapısına ve örtüsüne zarar vermiş, hacılara saldırıp ölümlerin cesetlerini zemzem kuyusuna atmış ve Hacer-ü'l-Esved’i yerinden kaldırarak “Hecr” denilen merkezlerine götürmüş ve burada otuz yıl tutmuşlardır.²⁶⁰ Ebû Tâhir, Kâbe’yi tahrip ettikten sonra idareyi Mecûsî birine vererek Bahreyn’e dönmüş, sonra Hz. Peygamber’in Hz. Ali’nin, İsmâîl b. Cafer’in ve Muhammed b. İsmâîl’in aslında bâtil olduğunu ifade ederek Zekire el-İsfahânî’nin ilah ve rab olduğunu açıklamış, böylece İslâm dışı bir ulûhiyyet anlayışı ortaya koymuştur.²⁶¹

Kısaca Karmatîlik hareketi İsmâîlîyye içerisinde gizlenerek aslında Sâbiî inancına mensup Hamdan Karmat’ın İslâm dışı akâidini Abbâsî Devleti’nin siyasi, ekonomi ve askeri sıkıntılar yaşadığı dönemden ve Zenc hareketinin oluşturduğu siyasi boşluktan faydalanarak İslâm öncesi Sâbiî, Mecûsî inancındaki bâtinî/gnostik görüşleri yaymıştır. Bütün dinleri ve farklı bütün kültürleri bir arada tutmaya çalışarak eklektik, heterojen bir din ve İslâm dışı bir itikâd ortaya koymuştur. Oluşturduğu bu harekette dâîlerini özel olarak yetiştirmiş, böylece farklı din ve kültürdeki kesimlere hitap eden Bâtinî bir hareket meydana getirmiştir.

²⁵⁸ Kutluay, “Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri” 136, Poyraz, “Karmatîler Devleti: Ebu Tahir El-Cennabi Dönemi” 20, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler” 144-150.

²⁵⁹ Poyraz, “Karmatîler Devleti: Ebu Tahir El-Cennabi Dönemi” 11-21, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler” 219.

²⁶⁰ Uludağ, “İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 253, Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatîler” 200, Abdülcebbar, “Mucizelerle Hz. Peygamber’in Hayatı” 704, el-Bağdâdî, “Mezhepler Arasındaki Farklar” 200-201, Gülpayigani, “Kelami Mezhepler ve Fırkalar” 97.

²⁶¹ Abdülcebbar, “Mucizelerle Hz. Peygamber’in Hayatı” 706, Ülkü, “Mezhepler Tarihi” 109.

1.3.6. Tasavvuf İçerisinde Bâtınî Etkiler

Bâtınî düşüncenin hicri IV. yüzyılda en temel bâtinî metinleri olarak kabul edilen “İhvân-ı Safâ Risaleleri” aracılığıyla yayıldığı düşünülmüştür ve Bâtınîliğin önemli düşünce kaynağı, Yeni Eflâtunculuğun çokça etkisinde kalan İhvân-ı Safâ hareketi olmuştur. Elli iki risaleden oluşan İhvân-ı Safâ; İslâm’da bulunan inanç, ibadet ve muamelat meseleleri ile felsefeyi birleştirmeye çalışmıştır. Tasavvuf; Yahudilik, Hristiyanlık dinleri ve İran, Hint kültüründen birçok unsur barındırmaktadır. İlk başlarda gizli bir şekilde oluşturulmuş, zamanla propagandalarını topluluklara yaymaya çalışmıştır. Öncelikle Şîa kolu İsmâîlîyye içerisinde kabul edilen Bâtınî anlayış, zamanla hangi mezhepten olursa olsun tasavvufa inananlar tarafından benimsenmiştir.²⁶²

Tasavvuf içerisindeki Bâtınîlik, İslâm öncesi gnostik düalist bir düşünceyi devam ettirerek zâhir-bâtın ayrımı yapmaktadırlar. Peygamber döneminde dinî metinler zâhir-bâtın şeklinde ayrılmamış, bu düalist düşünce peygamber sonrası zuhûr ederek tasavvufa da sirayet etmiştir. Tasavvuf ehli kimseler, şariat ehli kimselerin zâhire kapılıp gittiklerini ve bilginlerinin yalnızca zâhire dayandığını, kendilerinin ise “bâtın ehli” kimseler olduklarını savunmaktadırlar. Bu düşünce neticesinde dinî metinleri düalist formda ele almaları, İslâm öncesi gnostik düşüncenin devamı niteliğinde olduklarını göstermektedir.²⁶³

Tasavvufta işârî yorum olarak bilinen te’vil metodu, ahlâk meseleleri dışında itikâd ve amel meselerinde de ortaya koyulmuştur. Örnek olarak savaş ile ilgili muhkem ayetlerde belirli olan bir meseleyi sûfî ele alarak “asıl savaş nefisle olan” şeklinde bâtinî sezgisel yorum ortaya koymaktadır. Savaş ayetlerinin devamında bulunan ganimet meselelerini ise nefisle olan mücadele sonucu elde edilen marifetler şeklinde değerlendirerek işârî bir mâna vermektedir. Bu şekilde tasavvufta her ayetin zâhirinin dışında bir bâtinînin bulunduğu iddia edilerek işârî yorumlar benimsenmektedir.²⁶⁴

Tasavvufî şahsiyetiyle bilinen Kuşeyrî, namazın şartları ile ilgili ayetlerin zâhiri mânası dışında bir mânasının bulunduğu değinmiştir. O, namazın şartlarında bulunan temizlik meselesinin zâhirinin bilindiğini ve fıkıhın konusu olduğunu ifade ederken bâtinînin ise tasavvufta kalbin pislikten ve kirden arınması olarak değerlendirildiği işârî

²⁶² Gölpınarlı, “Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şîilik” 140, Aydın, “Hasan Sabbah’ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet’in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 45, Ay, “Ortaçağ İranı’nda Ve Anadolu’su’nda Şîilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîlîliği” 47.

²⁶³ Abdulcelil Candan, “Dinde Aşırılık ve İtidal” (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011) 224, Gölpınarlı, “Tarih Boyunca İslam Mezhepleri Ve Şîilik” 144.

²⁶⁴ Ekrem Demirli, “Kuşeyriden İbnü’l-Arabî’ye İşari Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşari Yorumdan Tahkike Doğru Kuran-ı Kerim Yorumculuğun Gelişimi” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 40/126.

bir yoruma başvurmuştur. Yine o, Kâbe'ye yönelme meselesini fiziksel bir yönelmenin ötesinde kalbin Allah'a bağlanması şeklinde bir yoruma tâbi tutmuştur.²⁶⁵

Şîi ve Bâtînî düşüncedeki “imâmet” meselesi tasavvufta “mürşid/veli” adını almıştır. Hatta devamında bâtinî inaçtaki “imamın masumiyeti” doktrini tasavvufta da aynı şekilde yerini alarak velinin bütün günahları işlemekten beri olduğunu ifade eden “mahfûz” inancı hakim olmuştur. Mahfûz olan velinin, teklifi hükümlerde istediği tasarrufta bulunma yetkisine sahip olduğuna, harama helal, helale ise haram dese dahi ses edilmemesi gerektiğine inanılmaktadır. Bu bağlamda tasavvuf içerisinde bir kısmında nübüvvetten üstün bir velâyet düşüncesi bulunmakta, veliler peygamberlerden üstün bir mertebede görülmektedir.²⁶⁶

Tasavvufta işârî yorumlamayı ahlâk harici itikâd meselelerinde de yaparak imâmetin yerine koydukları veliler hakkında Lokman sûresinde geçen “*O, gökleri görebileceğiniz herhangi bir destek olmadan (duracak şekilde) yarattı, sizi dengede tutması için yere sağlam dağlar yerleştirdi...*”²⁶⁷ ayetindeki yeryüzüne yerleştirilenin zâhirde dağlar olduğu, bâtında ise ümmeti ayakta tutan velilerin olduğu şeklinde yorumlama yapılmış ve velilerin mertebesi üstün tutulmuştur.²⁶⁸

Tasavvuf içerisinde adı çokça geçen İbn Arabî'nin, İhvân-ı Safâ ve Bâtînîlerin tesiri altında kaldığından, hatta mükâşefe/müşâhede tarzında anlattığı hususların bâtinî inancı yaymak için kullanıldığından bahsedilmektedir. Allah'ın sözlerini harfli-harfsiz işittiğini belirten İbn Arabî, bu sayede bâtına vâkıf olduğunu iddia eder.²⁶⁹

Nübüvvet meselesinde İbn Arabî ve taraftarları Bâtînîlikte ve tasavvufta hakim olan velâyeti savunmuş, velileri ve mürşidleri peygamberin üstünde bir mertebede tutmuşlardır. Nebilerin mutlak mânada bütün velilerden üstün olduğunu belirten Tâhavî, velâyet konusunda onları eleştirmiştir. Velâyet konusunda bir diğer eleştiri ise “en-Nübüvvât” isimli eseriyle İbn Teymiyye'den gelmiş, o da İbn Arabî ve taraftarlarını tenkitte bulunmuştur.²⁷⁰

²⁶⁵ Kuşeyrî, “Letaifü'l-işârât” thk. İbrahim Besyuni. (Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb Yayınevi, 1981) II, 127, Demirli, “Kuşeyriden İbnü'l-Arabî'ye İşari Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşari Yorumdan Tahkike Doğru Kuran-ı Kerim Yorumculuğun Gelişimi”40/128.

²⁶⁶ Sancar, “Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fahreddin er-Razi ve İbnü'l Arabî Örneği” 229, Candan, “Dinden Aşırılık ve İtidal” 225, Aydın, “Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi” 68.

²⁶⁷ el-Lokman 31/10.

²⁶⁸ Demirli, “Kuşeyriden İbnü'l-Arabî'ye İşari Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşari Yorumdan Tahkike Doğru Kuran-ı Kerim Yorumculuğun Gelişimi”40/129.

²⁶⁹ Muhyiddin İbn Arabî. “el-Fütûhât-ı Mekkiyye. çev. Ekrem Demirli. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), Gölpinarlı, “Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şii'lik” 146-147.

²⁷⁰ Sancar, “Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fahreddin er-Razi ve İbnü'l Arabî Örneği” 62-63, Ali b. Muhammed b. Ebi'l-İzz, “Şerhu'l-akîdeti't-Tahâviyye” (Beyrut: 1996) 745, Bk. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, “Kitabü'n-Nübüvvât” (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985).

İbn Arabî şeriatın zâhiri yönünü iptal ederek bâtınî te'villerle saptırmış, şer'i meseleleri böyle ele almıştır. Bunun en büyük örneği Firavun ile ilgili hükmü net ve açık olan muhkem ayetlere karşın İbn Arabî, Firavun'un şehadet mertebesinde öldüğünü ifade ederek İslâm dışı aşırı uç bir yorumlama yapmıştır. Aşırı bâtınî te'villeri ve peygamberliğin sonra ermesine rağmen velâyetin devam ettiğine dair inancı nedeniyle İbn Ebi'l-İzz tarafından eleştirilmiştir.²⁷¹

Tasavvufta tanınmış bir diğer şahsiyet olan Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922); "*İnsanı hayra götüren her şeyin şeytan olduğu*" şeklindeki ifadesinden dolayı öldürülmüş ve cesedi yakılarak Dicle'ye savrulmuştur.²⁷²

Tasavvufî tarikatlerden olan Halvetiyye tarikatının Mısriyye kolunun kurucusu olarak bilinen Niyaz-i Mısrî, İslâm inancı dışında bir akâid ortaya koymuştur. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in aslında peygamber olduklarını iddia ederek kendisine Cebrail'in geldiğini, Cebrail'den vahiy aldığını ve ayetlerin bâtınının kendisine öğretildiğini söylemiş, nübüvvetin ve vahyin kesilmeyip kendisinde devam ettiğini öne sürmüştür. Böylece Niyaz-i Mısrî'nin kendisini peygamber ile eşdeğer tuttuğu görülmektedir.²⁷³

Sonuç olarak tasavvufta, dışı kapalı bir sistem oluşturularak zâhir-bâtın ayırımına gidilmiş ve dinî metinler aşırı te'vil edilmiştir. Tasavvuf temsilcileri de İslâm dışı aşırı uç bir akâid ortaya koyarak gnostik bilgileri taraftarlarına aktarmışlardır. Bâtınîlik ile tasavvufu yoğuran veya tasavvufu Bâtınîliğe bir perde edinen sufiler, aşırı uç düşünceler ortaya koymakta, ulaştıkları bâtınî öğretileri çevrelerinde toplanan kimselere dinin sırlarının bunlar olduğunu söyleyerek telkin vermektedirler. Şa'rânî'nin ifadesi ile tasavvuf "*Önceleri kitap ve sünnete ittiba idi, şimdi ibtidia', yani bid'atçiliktir.*" Özetle tasavvuf önceleri İslâm akâidine bağlı bir ahlâk oluştursa da zamanla bazı gruplar tarafından aldanma ve aldatma müessesesi olmuştur.²⁷⁴

1.3.7. Günümüzde Bâtınîler

İslâm coğrafyasında devlet yapılanmasını oluşturamayıp muhalif yapıda bir dinî-siyasi karakter izleyen özelde Nizârî Bâtınîleri, genelde ise bütün bâtınî oluşumlar, Nizârî İsmâilî önderi Hasan Sabbah'ın teşkilatlanma ve yönetim merkezi Alamut'un Moğollar

²⁷¹ Candan, "Dinden Aşırılık ve İtidal" 220-221, Sancar, "Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fahreddin er-Razi ve İbnü'l Arabî Örneği" 62.

²⁷² Gölpınarlı, "Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik" 139-148, Sancar, "Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları Fahreddin er-Razi ve İbnü'l Arabî Örneği" 76.

²⁷³ Gölpınarlı, "Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik" 148.

²⁷⁴ Candan, "Dinden Aşırılık ve İtidal" 223-224, Gölpınarlı, "Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik" 146, Bk. Ahmed b. Ali eş-Şa'rânî, "Kudsî Nurlar Tasavvuf Kaideleri" çev. Şeyh Yahya el-Abbasi, Süleyman Taş, (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2023).

tarafından yıkılması neticesinde tasavvuf kisvesi altında varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Varlıkları sadece İslâm coğrafyasında değil aynı zamanda Avrupa’da da etkin olmuştur. Moğol istilasından sonra küçük mezhepler olarak varlıklarını farklı coğrafyalarda ve gizlilik içerisinde devam ettirmişlerdir.²⁷⁵ Bu gizlilik içerisinde bugüne ulaşan Bâtınîler; İran, Suriye, Lübnan, Pakistan, Hindistan, Malaya, Burma, Afrika ve kısmen Türkistan gibi ülkelerde günümüzde de yaşamaktadırlar.²⁷⁶

Halihazırda Hindistan Bâtınîleri, popüler ismi ile “Ağa Hancılar” olarak bilinmektedirler. İngiliz otoritesine sığınarak faaliyetlerde bulunan Ağa Han, büyük bir destek ve taraftar toplayarak İsmâîlî ve Bâtınî kimseleri de kendi bünyesine katmıştır. Sayıları milyonları aşan Ağa Hancılar dünyanın büyük merkezlerinde “cemiyet”ler kurarak bâtinî faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürmektedirler.²⁷⁷ Şubat 2025 tarihi itibarıyla Rahim el-Hüseyni ellinci imam olarak kabul etmektedirler. Kurdukları cemiyetlerde bulunan cemaathanede sabah ve akşam olmak üzere iki vakit toplu dua ederek ibadet ritüellerini gerçekleştirmektedirler. Yapılan bu duada “muhi” adı verilen bir çocuk duayı okuyarak cemaatin tekrar etmesini sağlar. İran bölgesi İsmâîlî/Bâtınîleri ise hiç namaz kılmamaktadırlar.²⁷⁸

Günümüzde adanmışlık ve seçilmişlik duygusu İran’da bulunan fedâî oluşumu başta olmak üzere Şîî şehadet kültüründen beslenen bazı Müslüman gruplarda da benzer şekilde ortaya çıkmaktadır.²⁷⁹

Bâtınî inançtaki kimseler, İslâm öncesinde ve İslâm döneminde olduğu gibi halen takıyye yapmaktadırlar. Bugün isim olarak çoğunlukla Hindistan ve İran coğrafyası zikredilse de Bâtınîler dünyanın çeşitli coğrafyalarında yaşamaktadırlar. Bunlar kendilerini seçkin, seçilmiş ve özel hisseden kimselerdir. Kurtarıcı figüre sahip olduğuna inandıkları önder kimsenin etrafında toplanarak ondan aldıkları bâtinî bilgiye vâkıf olduklarını, imamları vasıtasıyla kurtuluşa ereceklerini öne sürerek namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerden muaf olduklarını savunurlar.

Bugün Türkiye’de ismen açıkça söz edilmese de bâtinî oluşumlar, tasavvuf kisvesi altında veya küçük tarikatler içerisinde varlıklarını sürdürmektedirler. Anadolu’nun farklı bölgelerinde tarikat ve oluşumlarla bâtinî öğretilerini taraftarlarına aktarmakta, takıyye inancını benimsemeleri nedeni ile kendilerini gizlemektedirler. İslâm inancının üç ana

²⁷⁵ Ocak, “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtınîlik” Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri” 171.

²⁷⁶ Sarıkaya, “İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler” 205.

²⁷⁷ Kutluay, “Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri” 142.

²⁷⁸ Sarıkaya, “İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler” 179.

²⁷⁹ Seyrek, “İslamda Büyük Ayrışma Karmatiler” 67.

esası, kelamcılarının usûl-i selâse olarak ifade ettiği ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret meseleri ile taban tabana zıt görüşte olan bu bâtinî ekoller, Türkiye’de de taraftar bulmaktadır.

Kendi epistemolojisi ve teolojisiyle birlikte siyasallaşan Bâtınîlik inancı, Nizârî İsmâilî Bâtınîlerinde görüldüğü üzere tehdit ve saldırı eylemlerine başvurmaktadır. Türkiye’de yakın zamanda fedâî yapılanmasına benzer bir oluşumun varlığı ve siyasi-askeri tehdit unsuru oluşturarak eylemlerini ortaya koyması bunu kanıtlar niteliktedir.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ DÖNEMİ BÂTİNİ GRUPLARA ELEŞTİRİSİ

2.1. Gazzâlî'nin Hayatı ve Şahsiyeti

Ebû Hâmid künyesi ile tanınan, asıl adı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî olan ve “Hüccetü'l İslâm” lakabıyla anılan Gazzâlî, 450 (1058) yılında İran'ın Horasan bölgesinde günümüzde Meşhed diye isimlendirilen Tûs şehrine bağlı Gazal beldesinde dünyaya geldi. Doğduğu yere nispetle “Gazali” ismini aldığı gibi babasının Tûs'ta iplikçi dükkanında yün eğirici olarak çalışmasına nispetle de “Gazzâlî” ismi ile anılmıştır. Batı'da ise Gazzâlî “Abuhmet” ve “Algazel” olarak tanınmaktadır. En meşhur bilinen ismi ise Gazzâlî'dir.²⁸⁰

Maddi durumu pek iyi olmayan bir ailede yetişen Gazzâlî, çocuk sayılabilecek yaşta iken babasını kaybetmesi üzerine, babasının bir dostunun yanına emanet olarak gönderilerek ilk ilim tahsilini Tûs'ta fıkıh alanında yaptı. Babasının bıraktığı miras ilim hayatları için yeterli gelmeyince babasının dostu tarafından ilim tahsili için Cürcân'a gönderildi.²⁸¹

Cürcân'da ilim tahsilini ilerleten Gazzâlî, burada beş yıl kalmış, Ebu Nasr el-İsmâîlî'den ders almış ve ondan işittiklerini ders notlarına kaydetmiştir. Cürcân'da beş yıllık ilim tahsilinin ardından memleketi Tûs'a bir kafil ile dönerken eşkıyalar tarafından yolu kesilmiş ve içinde ders notları da olan eşyaları çalınmıştır. Yaşanan olaydan etkilenen Gazzâlî, bu durumu ilahi bir ikaz olarak görerek Cürcân dönüşü bütün vaktini notlarını ezberlemek için ayırmıştır ve üç yılda bütün ders notlarını özümseyerek ezberlemiştir.²⁸²

Cürcân'da edindiği bilgileri hafızasına kazıdıktan sonra Selçuklu'nun başkenti Nîşâbur'a giderek burada ünlü hoca olarak bilinen ve Mütেকaddimîn dönemi son alimi olan İmam el-Harameyn Cüveynî (ö. 478/1085) ile tanışmış ve onun ders halkasına katılmıştır. Cüveynî, öğrencisi Gazzâlî için “*Gazzâlî derin bir deniz gibidir*” demiş ve bu sözyle onun zekasını, kabiliyetini ve ilmi derinliğini ifade etmiştir.²⁸³

²⁸⁰ Gazzâlî, “Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller- Te'vilin Temel İlkeleri” 7, Mustafa Çağrı, “Gazzâlî” (İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, 1996) 489, Gölcük, “Kelam Tarihi” 145, Ahmet Işık, “Kıyam ve Katliam” (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019) 285.

²⁸¹ Ali M. Sallabi, “Selçuklular: Bâtînî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018) 394,

²⁸² Gürbüz Deniz, “İslam Felsefesi” ed. Bayram A. Çetinkaya, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019) 303, Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, “el-Munkız Mine'D-Dalal Dalaletten Kurtuluş” çev. Hamidullah Ünal, (Ravza Yayınları, 2018) 13-14, Sallabi, “Selçuklular: Bâtînî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 394.

²⁸³ Sallabi, “Selçuklular: Bâtînî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 394, Gazzâlî, “el-Munkız Mine'D-Dalal Dalaletten Kurtuluş” 14.

Hocası Cüveynî'nin vefatının ardından Nîşâbur'da bulunan Gazzâlî, yönünü Bağdat'a çevirmiştir. Durumdan haberdar olan Nizâmülmülk (ö. 485/1092), Gazzâlî ile görüşmüştür ve ona derin bir saygı göstererek onu sarayına almış ve çok geniş bir kitleye Gazzâlî'yi tanıtmıştır. Nizâmülmülk'ün isteği ile Nizâmiye Medresesinin başmüdürrisi konumuna yükselmiştir. Nizâmiye Medresesi sürecinde etkin ve aktif bir şekilde öğretim hayatına devam eden Gazzâlî, buraya dışarıdan gelen öğrenciler ve yöneticiler hariç olmak üzere üç yüz kadar öğrenciye dört yıl boyunca yoğun bir şekilde ders vermiştir.²⁸⁴

Sultan Berkyaruk döneminde Nizâmiye Medresesi'nde dört yıl yoğun eğitim sürecinin ardından görevini bıraktıktan sonra Şam'da istirahate çekilen Gazzâlî, on yıllık bir buhranın neticesinde önce Kudüs'e gitmiş, sonra Mekke'ye giderek hac görevini ifâ etmiştir. Daha sonra tekrar Nizâmiye Medresesi'ne giderek orada eğitim vermeye devam etmiştir. Az bir zaman ders halkasına katıldıktan sonra baba evi Tûs'a geri dönerek ömrünün geri kalanını burada sürdürmüştür. Ömrünün son zamanlarında hadis dersleri ile meşgul olmuş ve 18 Aralık 1111'de Tûs'ta vefat etmiştir.²⁸⁵

Gazzâlî ilme olan merakı ve gayretiyle Tûs'tan Cürcân'a, Cürcân'dan Nîşâbur'a, oradan da Nizâmiye Medresesi'ne giderek ilmi yolculuğu neticesinde İslâm düşünce tarihinde kendi dönemi ile başlayarak günümüze kadar önemini koruyan öncül şahsiyetlerden biri olmuştur. Günümüzün ifadesi ile entelektüel bir kimlik oluşturan Gazzâlî, döneminin İslâm düşünürü ve savucunucusu olmuştur.

Gazzâlî yaşadığı dönemin ilim adamlarından farklı ve özgün bir düşünce yapısı oluşturarak İslâm düşünce tarihine yön vermiştir. Bir meseleyi tartışmadan önce o mesele hakkındaki bilgileri tâlim etmiş, tenkit edeceği konunun ilmine derin bir şekilde vâkıf olmuş, o ilmi en iyi bilen kişi ile aynı seviyeye gelmiş, hatta onu geçerek meseleyi tartışma veya çözümleme yoluna gitmiştir. Bunun neticesinde herhangi bir mesele üzerinde yeterli bilgiye sahip olmadan o mesele hakkında hüküm vermemiştir. Bundan dolayı Gazzâlî'nin kesin bilgiye ulaşma yolunda burhan metodunu uyguladığı görülmektedir.²⁸⁶

Gazzâlî, hocası Cüveynî'den sonra Mûteahhirîn dönemini başlatarak İslâm tarihinde yeni bir düşünce formu ortaya koymuştur. Bu dönemde “mantık” ilmine çok önem veren Gazzâlî'nin “Mantık ilmini bilmeyenin bilgisine güvenilmez.” sözüyle mantık ilminin öğrenilmesi gerektiğinin üzerinde durduğu görülmektedir.²⁸⁷

²⁸⁴ Sallabi, “Selçuklular: Bâtınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 394-395, Gazzâlî, “el-Munkız Mine'D-Dalal Dalaletten Kurtuluş” 15.

²⁸⁵ Gürbüz Deniz, “İslam Felsefesi” 304.

²⁸⁶ Sallabi, “Selçuklular: Bâtınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 405.

²⁸⁷ Sallabi, “Selçuklular: Bâtınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 404.

Felsefe ilmine de yoğunlaşan Gazzâlî, kendisinden önceki âlimlerden farklı bir metod uygulayarak felsefeye karşı eleştirel bir tavır ortaya koymuştur. Gazzâlî dönemine kadar İslâm âlimleri, felsefenin saldırılarına karşı savunmacı tutum sergileyip karşı bir saldırıya geçememiştir. Gazzâlî ise öncelikle felsefe ile ilgili bütün meselelere vâkıf olup tüm inceliklerini derinlemesine analiz ettikten sonra kelamcıların çekindikleri felsefeye yönelik eleştiride bulunmuş, ileri gelen felsefecilerin sözleri ile yine felsefeye karşı eleştiri ve tenkitlerini ortaya koymuştur. Bu bağlamda felsefeye yönelik eleştirilerini kaleme alarak “*Tehâfütü’l-Felâsife*” adında bir eser ortaya koymuştur.²⁸⁸

Kısaca Gazzâlî hayatının henüz erken döneminde ilim ile meşgul olmuş, çok sayıda ilme vâkıf olması dolayısıyla bütün bu ilimlerin toplamında olaylara farklı ve çok boyutlu bir perspektif ile bakarak onları çözümleme yoluna gidebilmiş, bu yönüyle dönemin diğer âlimlerinin dikkatini çekmiş, İslâm düşünce tarihinde kelam alanında yeni bir dönemin başlatıcısı olmuştur. “Beşer olan zamanla ölür gider ancak bâkî kalacak şey prensiplerdir”²⁸⁹ düşüncesinden hareketle Gazzâlî de döneminde önemli bir İslâm düşünürü olarak ardında yeni, farklı, özgün bir bakış açısı bırakmıştır.

2.2. Gazzâlî’nin Yaşadığı Coğrafya

Gazzâlî dönemi her ne kadar ilmî anlamda birçok âlimin yetiştiği, birçok ilmî çalışmalar ve tartışmalar yapıldığı, önemli birikimin sağlandığı dönem olsa da sosyal ve siyasi bağlamda ise oldukça karmaşık bir dönemdir. İslâm’ın siyasi ve sosyal birliğinin bozulmaya başladığı bu dönem, Gazzâlî’nin düşüncesini ve siyasi duruşunu önemli ölçüde etkilemiştir.²⁹⁰

Gazzâlî’nin yaşadığı dönemde İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Yunan kökenli felsefe İslâm düşünce tarihine konu olmuştur.²⁹¹ Bununla birlikte İslâm öncesi dönemde semavî dinlerle ve İran-Hint kültürü içerisindeki gnostik düalist inançların oluşumu ile başlayarak İslâm döneminde Şîa’nın kolu İsmâîliyye içerisinde gizlenmek suretiyle teşekkülünü sürdüren Bâtınîlik, Gazzâlî döneminde de etkin bir nüfuz alanı oluşturmuş ve dinî-siyasi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İktidar tarafında yaşanan siyasi belirsizlikle ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Bâtınîler, Fâtımî Devleti içerisinde gizlilikle yürüttükleri faaliyetleri aktif bir şekilde sürdürmüşlerdir. Gazzâlî,

²⁸⁸ Mahmut Kaya, “*Tehâfütü’l-Felâsife*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 19 Aralık 2024),

Sallabi, “Selçuklular: Bâtınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 405.

²⁸⁹ Güler, “Dine Yeni Yaklaşımlar” 78.

²⁹⁰ Yusuf Yavuzylmaz, “Gazali: Bir İslam Âliminin Entelektüel Portresi” ed. Abdullah Yusufoglu, (İstanbul, Çıra Genç Yayınları, 2020) 10.

²⁹¹ Burhan Ayçiçek, “Gazali ve Felsefe” *İstikamet Dergisi* 4, (2012), 19-25.

devletin ve İslâm'ın dinî ve siyasi bütünlüğü için bir tehdit unsuru olarak görülen Fâtımî Devleti ve Bâtınîleri yaşadığı dönemde derinlemesine inceleyerek çalışmalar sürdürmüştür.²⁹²

Selçuklu idarecileri Bâtınîlerin dinî-siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Müslüman halka karşı zulüm ve baskılarının artması neticesinde önlemler almak isteseler de Bâtınîlerin otorite boşluğundan faydalanarak devletin her kademesine sızmasından dolayı alınan önlemler yeterli gelmemiş, faaliyetlerini ve taraftarlarını arttırarak devam ettirmişlerdir. Bu durum neticesinde kılıç yoluyla fiziksel müdahalelerin fayda vermediğini anlayan idareciler, çözümü devletin kontrolü altında medreseler açarak halkı bilinçlendirmeye çalışmakta bulmuşlardır.²⁹³

Fâtımî Devleti'nin dâîler yetiştirmek için Mısır'da kurduğu el-Ezher Üniversitesi'ne karşı Selçuklu Devleti de Nizâmiye Medresesi'ni ortaya koyarak kılıç ile durdurulamayan Bâtınî oluşumlara karşı önemli bir merkez inşa etmiştir. Kurulan bu medreseye Selçuklu'nun önemli veziri, döneminin en yetkin siyasetçisi ve en meşhur veziri, adaletin ve siyasi kurnazlığın dahisi olarak bilinen Nizâmülmülk ismiyle tanınan Hasan b. Ali başkanlık yapmıştır. Döneminin önemli İslâm âlimleri Nizâmiye Medresesi'nde toplanarak ilmî çalışma ve tartışma ortamı oluşturmuşlardır. Bununla hem devletin büyüklüğünü korumayı hem de İslâm birliğini sağlamayı amaçlamışlardır.²⁹⁴

Selçuklu Dönemi'nde her kademeye sızan ve suikastler düzenleyen, devlet ve halk için tehdit oluşturan Bâtınîlere karşı Nizâmülmülk, şöhreti ve ilminden haberdar olduğu Gazzâlî'yi Nizâmiye Medresesi'ne davet ederek ilmi tartışmalara dâhil etmiş, ilerleyen zamanlarda ise ona medresede başmüderreslik görevi vermiştir. Dönemin padişahı Melikşah ile halife Müstazhirî'nin emri üzerine Gazzâlî'den Bâtınîlik hakkında çalışmalar yapması istenmiş, halkın sahih bilgilerle bilinç kazanması hedeflenmiştir.²⁹⁵ Bu döneme kadar Gazzâlî siyasi meselelerle meşgul olmazken Nizâmülmülk ile tanışması ve padişah ile halifenin emri neticesinde ömrünün Nizâmiye Medresesi döneminden sonraki kısmı siyasete dâhil olmuştur.

Gazzâlî döneminde yaşanan Bâtınîlerin otorite tanımaz ve din dışı eylemlerine karşı halifenin ve sultanın emrini yerine getirerek Nizâmiye Medresi'nde başmüderreslik görevini icra ettiği süreçte, "*Fedâihu'l-Bâtınîyye el-Müstazhirî*" adlı bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Bâtınîlerin oluşumlarına, mezhep özelliklerine, faaliyetlerine,

²⁹² Yavuzylmaz, "Gazali: Bir İslam Âliminin Entelektüel Portresi" 10.

²⁹³ Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" 176.

²⁹⁴ Nequin Yavari, ed. Andrew Rippin, "İslam Dünyası", çev. Melike N. Şellaki, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022) 463, Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi" 148.

²⁹⁵ Ayçiçek, "Gazali ve Felsefe" *İstikamet Dergisi* 4, (2012), 23-24.

hile yollarına, inançlarına ve İslâm dışı eylemlerine yer vermiş, derinlemesine yaptığı araştırma neticesinde şüpheyi ortadan kaldırarak kafa karıştırıcı olan bâtilı göstermiş ve Bâtınîlerin gerçek yüzünü ortaya koyan bir eser kaleme almıştır. Bununla birlikte kitabın isminde yer verdiği el-Müstazhirî'nin dönemin halifesi olup bu Abbâsî halifesinin halifelığının sahih olduğunu, Bâtınîlerin yanlışlığını ve doğru inanç ilkelerinin nasıl olması gerektiğini ortaya koymuştur.²⁹⁶

Sonuç olarak Gazzâlî'nin yaşadığı coğrafya Bâtınîlerin etkin bir şekilde faaliyetlerini sürdürdüğü ve toplumun her kesimi için bir tehdit unsuru oluşturduğu bir dönemdir. Yer altında gizlice sürdürülen Bâtınîlik, Fâtımî Devleti'nin varlığı ve devlet ile halife makamının otoritesi zayıflığı neticesinde hızla yayılmıştır. Bununla birlikte zenc isyanı sonrası köle, cahil ve çiftçi kesimin kandırılmaya daha müsait olduğunun farkına varan dâîler, oluşumlarını bu çevrede devam ettirmişlerdir.

Fâtımî Devleti sonrası Şîa içerisindeki İsmâîliyye mezhebinin iki kola ayrılması neticesinde Nizârî İsmâîlî önderi olan Hasan Sabbah'ın kurduğu sistematik teşkilatlanma, Selçuklu Devleti ve halkı için ciddi bir tehlike arz etmiştir. Devletin her kademesine yerleştirilen fedâîler, Hasan Sabbah'ın isteği doğrultusunda istedikleri vakit suikast eylemleri gerçekleştirerek sultanların ve önemli şahsiyetlerin korkulu rüyası haline almıştır. Hatta dönemin önemli Selçuklu veziri Nizâmülmülk ve onun oğlu da Bâtınî oluşumlarla mücadelesi sonucunda fedâîler tarafından öldürülmüştür.²⁹⁷ Hatta Gazzâlî sonrası Fahreddin Râzî de Bâtınîliğin yanlışlığını ortaya koymak için ders halkalarında durumu anlatmış, gizlice derslere katılan Bâtınîler tarafından tehdit edilmesi neticesinde ders halkasında bir daha Bâtınîler'den söz edememiştir.²⁹⁸

Bâtınîlerin bu denli etkin ve aktif olduğu coğrafyada Gazzâlî, İslâm birliğini sağlamak üzere kurulan medresede, Nizâmülmülk'ün fedâî teşkilatlı yapılanan Bâtınîlerin gerçek yüzünü ortaya çıkarmak ve İslâm birliğini yeniden sağlamak için bu alanda derinlemesine araştırmalar yapmıştır. Nizâmiye Medresesi süreci içerisinde hem araştırmalarını ciddi bir titizlikle sürdürmüş hem de ders halkalarında Bâtınîlerin gerçek yüzünü anlatmıştır. Nizamiye'de ders verdiği süre içerisinde Fedâihu'l Bâtınîyye eserinden sonra özet mahiyetinde Bâtınîlerle ilgili ikinci eseri "*Kavasımı'l Bâtınîyye*"yi kaleme alarak Bâtınîler ile ilgili toplumu aydınlatmıştır.

²⁹⁶ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" X-4.

²⁹⁷ Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" 177.

²⁹⁸ Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" Ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" 174-177.

2.3. Gazzâlî'ye Göre Bâtınîler ve Faaliyetleri

İslâm öncesi dönemde olduğu gibi İslâm dönemi ve Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde de imâmet inancından hemen sonra gelen takıyye inancı doğrultusunda öğretilerini herkese açıklamayan Bâtınîler, gizli kapalı kapılar ardında faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. İlk Bâtınîler, sistemsiz ve metotsuz olarak varlıklarını sürdürmüş, buna karşın Fâtımî Devleti sonrası Nizârî İsmâîlî dönemi Hasan Sabbah'ın öncülüğünü yaptığı oluşum, dinî metinleri te'villerden çok siyasi meseleler üzerinde yoğunlaştırarak etkin ve sistemli bir mekanizma oluşturup taraftar toplamıştır.

Sistemli oluşumlarını sürdüren Bâtınîler öncelikle faaliyetlerini İmam, Hüccet, Zu-Massa, Da-i Ekber, Da-i Me'zun, Mükelleb ve Müstecib olmak üzere yedi teşkilatlı bir yapıda toplamıştır.

İmam; Peygamberin halefi olduğuna inanılan, peygamberde var olan özelliklerin ondaki mevcudiyeti kabul edilen, korunmuş, günah işlemeyen, masum olduğu savunulan kimsedir. Bâtınîlikte imamın sâmit kişi olarak peygamberin sakladığı bâtinî bilgilere vâkıf olduğu, bâtinin yalnızca imam tarafından öğrenilebileceği, bâtına ulaşamayanların ise kurtuluşa eremeyeceğinden dolayı imama uyulması gerektiği inancı vardır. Kontrol altında olmamak için davet faaliyetlerini halifenin yanında değil uzak bölgelerde yürütmüşlerdir. Bununla birlikte imam, gizli öğretilerini kendisi bizzat tâlim ettirmek yerine vekili olan dâîler yoluyla bildirmektedir. Bâtınîler tarafından imamın var olduğuna ancak gizlendiğine inanılmaktadır. Bu bağlamda tüm Bâtınîlerin lideri imam olup Bâtınî faaliyetinin yürütülmesinde rol oynayan ilk ve en önemli kişidir.²⁹⁹

Hüccet; Davetçiler (dâîler) olarak da bilinen hüccet, imamın vekili konumunda olmuştur. Tarih boyunca varlığı kabul edilmiştir ve her bir imamın temsilcisi olmuştur. İmam'dan sonra gelen hüccetlerin, on iki kişi olduklarına inanılmakta ve bunlardan dört tanesinin imamın yanında bulunup diğer sekiz tane hüccetin ise farklı coğrafyalarda imamın vekili olarak görev yaptıkları kabul edilmektedir. Hüccetler, imamdan aldıkları gizli öğretileri farklı kimlikler altında gizlenmek suretiyle faaliyetlerini sürdürmektedirler.³⁰⁰

El-Me'zun; Hüccetin daima yanında bulunarak bâtinî faaliyetleri hüccet ile beraber yürüten kimsedir. Her hüccetin yardımcısı olarak hazırda bulunan iki Me'zun, Bâtınî davetlerde hüccete eşlik etmektedir.³⁰¹

²⁹⁹ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 13, Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi"34.

³⁰⁰ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 39, Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi"34.

³⁰¹ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 39.

Cenâh; Elçi konumunda olan cenâh, imam ile hüccet arasında irtibatı sağlayan kimsedir. Cebrail'in Allah'tan aldığı ilahi kelamı peygambere iletmesi olan elçilik görevine benzer bir inanç ortaya koyan Bâtînîler'de, imam vâkıf olduğu bâtinî bilgileri davete katılanlara direkt olarak açıklamamış, elçi olan cenâhlar vasıtasıyla hüccetlere bildirerek faaliyetlerini ve davetlerini sürdürmüşlerdir. Cenâh mertebesindeki kimselerin de konuya vâkıf, bâtinî bilgiler nazariyesinde bilgin olması gerektiğine inanılmaktadır.³⁰²

Zu-Massa (Süt emen); Bâtînî öğretileri hüccetten öğrenerek bâtinî bilgiye vâkıf olan kişidir.³⁰³

Dâ-î Ekber; Hüccetlere tam mânasıyla bağlı olan, hüccetlerden alınan bâtinî öğretileri elde eden ve halkı Bâtînîliğe çağırانların en büyüğü olarak misyoner faaliyetlerini sürdüren kimsedir.³⁰⁴

Dâ-î Me'zun; Kendisinden bir üst mertebede bulunan Dâ-î Ekber'in emrinde olan bu kimseler, Dâ-î Ekber'in davetleri neticesinde Bâtînîliği benimseyerek kabul eden kişileri karşılayıp onlardan yemin ile söz alanlardır.³⁰⁵

Mükelleb; Her coğrafyada farklı kimlik ve tiplerle toplum içinde varlığını sürdüren bu kimseler, kandırılmaya elverişli, bâtinî fikirleri benimsemeye müsait olanların hallerini ve durumlarını araştırarak onlar ile dostluk kurup bunun neticesinde onları avlamaya çalışmaktadırlar. Kurulan dostluk neticesinde bâtinî fikirlere karşı merak ve heyecan besleyen kimseye yavaşan mükelleb, kabul ettirdiği takdirde onu dâîye teslim edendir.³⁰⁶

Müstecib; Bâtînîliğe henüz girmemiş ancak bâtinî fikirlere karşı olumsuz bakmayan, bu fikirleri hoş gören veya Bâtînîliğe yeni girecek olan kimselere verilen isimdir. Müstecibler, Bâtînîliği kabul ettikten sonra aynı fikirleri benimseyen diğer grup üyeleri ile yeme içmeden evlilik ve iş hayatına kadar, yaşamın bütün alanlarında birbirlerine karşı sorumlu olmaktadır.³⁰⁷

Oluşturulan bu sistemli teşkilatla bâtinî fikirler her bölgede farklı dâîler, mükellebler yoluyla yayılmıştır. Müsteciblere yaklaşma hususunda tadrîcî bir metod uygulanmış ve belli aşamalardan geçilmesi neticesinde bâtinî öğretiler onlara da öğretilmiştir.

³⁰² Gazzâlî, "Bâtînîliğin İçyüzü" 39.

³⁰³ İsmâil H. Mercan, "Tarihin ve Tarihinin İzinden Giden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı" ed. Altan Çetin, (Ankara, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2014) 153.

³⁰⁴ Mercan, "Tarihin ve Tarihinin İzinden Giden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı" 153.

³⁰⁵ Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi" 34, Mercan, "Tarihin ve Tarihinin İzinden Giden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı" 153.

³⁰⁶ Mercan, "Tarihin ve Tarihinin İzinden Giden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı" 153.

³⁰⁷ Uludağ, "İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler" 254, Avcu, "İslam'ın İlk Marjinaleri: Gulât-ı Şîa" 330.

2.4. Gazzâlî ve Bâtınîlerin Tuzakları

Gazzâlî kendi döneminde zenc isyanı ile birlikte iktidara karşı isyanlar sebebiyle siyasi otorite zayıflığından kaynaklı varlığını bir hayli devam ettirerek geniş taraftar toplayan bâtinî fikirlerin yayılması hususunda araştırmaya koyulmuş, Nizâmiye Medresesinde eğitim verdiği süreç içerisinde Bâtınîleri derinlemesine inceleyerek onların tuzaklarını, yöntemlerini, nasıl ve hangi methodla fikirlerini yaydıklarını tespit etmiştir. O, Bâtınîlerin insanları Rızk ve Teferrüs, Te'nis, Teşkîk, Ta'lik, Rabt, Tedlis, Telbis, Hal' ve Selh adını verdiği basamaklar yoluyla tuzaklarına düşürdüklerini ve bu şekilde taraftar bulduklarını ifade etmektedir.³⁰⁸

Bâtınîler, fikirlerini yaymak için tuzaklarını oluştururken öncelikle dâîleri ve mükellepleri iyi yetiştirmişlerdir. Onları her mânada ilmi bilgilere hakim, bir ayet hakkında anında o ayetin bir bâtinînin var olduğunu açıklayarak konu hakkında bâtına başvurabilen, kıvrak zekalı, görünümü, fiziği yerinde ve temiz olan, merak uyandırabilecek etkili bir hitabete sahip, sorulan sorulara hemen cevap verebilecek kabileyetteki kimselerden oluşturmuşlardır. Özenle yetiştirilip seçilen bu kimseler de gerçek kimliklerinin izhar olmaması için gittikleri bir bölge, belde veya şehirde çok kalmamış, farklı isim ve farklı tipler içerisinde gerçek ismi yerine takma isimlerle gizlenerek İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerine dağılmışlardır.³⁰⁹

Bâtınî fikirlerin mükelleb ve dâîler yoluyla yayıldığı esnada müstecib imamın nerde olduğu sorusuna cevaben Bâtınîler tarafından uzak ve bilinmeyen bir bölge, bir şehir ismi verilmiş ve gerçeğin ortaya çıkmasının önüne geçilmiştir. Mükelleb ve dâîler, gittikleri bölgelerde herhangi bir şüphe uyandırmamak adına kendilerinin Şîî olduklarını ve Ehl-i Beyt soyundan geldiklerini ifade ederek Şîa sempatizanlarının ve iktidara muhalif olan kişilerin bâtinî fikirleri benimsemesini sağlamış, müsteciblere bu şekilde yaşamışlardır. Böylelikle farklı coğrafyalarda bulunsalar dahi olabilecek engellemelerin ve yalanlamaların önüne geçerek Şîa perdesi altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.³¹⁰

Bâtınî dâîlerin tuzağa düşürmek hususunda dikkat ettikleri bir diğer şey herkese aynı yöntem ve metotla yaklaşmak yerine, kişinin yaşamına dair gözlem yaparak, dine ne derecede bağlı olduğunu tespit etmek ve buna göre o kişinin yanına yaklaşmaktır. Kişi eğer dinine, ibadetlerine düşkün, zühd ve takva ehli kimse ise dâî de bu kişinin yanında bulunarak onunla beraber ibadet etmiş ve dostluk kurmaya çalışmış, dostluğunu

³⁰⁸ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 15.

³⁰⁹ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 11-13.

³¹⁰ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 13.

ilerlettikten sonra ise gizli sırlara yönelik merak ve şüphe uyandırmıştır. Eğer tam tersi bu kimse ibadetler noktasında zayıf, hevâ ve hevesine düşkün ise dâî de ona göre davranarak teklifi hükümlerin aslında gerekli olmadığı üzerinde durmak suretiyle müstecib ile dostluk kurmaya çalışmıştır.³¹¹

Bâtınîlerin tuzaklarına düşürmek için dikkat ettiği bir diğer şey ise “İçinde ışıık bulunan eve girilmez” düşüncesinden hareketle içinde faziletli ve güçlü bir itikât barındıran kimselere karşı boşa nefes tüketmenin gerkesiz olduğudur. İlmî noktada kendini yetiştirmiş, itikâdi meselelere vâkıf ve dinî metinlerin te’vili noktasında incelikleri bilen kimselerin yanında sessiz kalınarak takıyye uygulanması gerektiğine dikkat çeken Bâtınîlikte, böyle ortamlarda bulunulduğu taktirde dâîlere sessiz kalınması emredilerek cedel metodunun uygulanması yasaklanmış ve fikirler itikâdı zayıf, bilgisi noksan kişilere yöneltilmiş ve açıklanmıştır.³¹²

Gazzâlî, Bâtınî grupların tuzaklarına kimlerin düştüğünü şu şekilde sıralayarak açıklamaktadır;

Sayıcı en fazla kandırılan grup olan akılları kıt/yetersiz, kültürleri zayıf, dinî konulardan tamamen habersiz, köle, köylü ve çiftçi toplulukları,

İslâm coğrafyasının fethettiği topraklarda sultanlıklara son vermesi neticesinde eski sultanlık dönemlerine geri dönmek isteyen kisraların, dihanların oğulları ile tekrardan eski güçlerine kavuşmak isteyen Mecûsî çocukların toplandığı gruplar,

İnsanlar arasında şan, şöhret, makam ve mevki bağlamında yükselmek isteyen kimseler,

İnsanlar içinde kendisinin özel bir yeri olduğu, özel bir şekilde yaratıldığı düşüncesinde olup diğer insanlara benzemeyi basitlik olarak gören kimseler,

İlim sahibi olup cahillerin seviyesinden kat kat yüksek bir mertebeye ulaşmasına karşın akıl nazariyesini kullanarak bir hükme ulaşamayan kimseler,

Sahabenin şahsına dil uzatıp kötü söz söylemeyi din edinen kişiler ve bu kişilere inanan kimseler,

Filozoflar, düalist olanlar ve dinde şaşırılmış kimseler,

Kendi heva hevesine, makam ve mevkisine, dünya malına, maddeye düşkünlüğü olan kimseler,

Fakirlik sebebiyle açlık çeken, geçim sıkıntısı yaşayan kimseler.

³¹¹ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İyüzü” 28.

³¹² Gazzâlî, “Bâtınîliğin İyüzü” 16, Çetin, “Siyasi ve İtikadi Mezhepler” 89.

Bu ve buna benzer düşüncede olan kimseler, dâîlerin bâtinî fikirlerini yayması üzerine onların tuzağına düşmüşlerdir. Bu tuzağa düşenler sayıca azımsanamayacak kadar farklı düşünce ve gruptaki kimselerdir.³¹³

Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtînîyye* adlı eserinde kendi dönemi içerisinde bulunan bâtinî grupların faaliyetlerini dâîler vasıtasıyla dokuz basamakta yürüttüklerini ifade etmiştir. Her basamak için de bir isimlendirme yaparak sırasıyla; Rızk (yemleme), teferrüs (avlama), te'nis (alıştırma), teşkîk (şüpheyeye düşürme), ta'lik (boşluk bırakma), rabt (bağlama), tedlis (hile yapma), teblis (kafasını karıştırma), hal' (ayırma) ve selh (soymak) şeklinde dile getirmiştir.³¹⁴

Rızk ve Teferrüs; Bâtînîlerde özel olarak seçilen feraset sahibi kimseler tarafından davet edilmek istenen kimse teşhis edilerek bu kimsenin yaşayış tarzı, kültürü ve dinî inancı göz önüne alınmalıdır. Misyonerlik faaliyetlerini yürüten dâîler insan psikolojisini çok iyi tatbik edip dinî metinlerin zâhiri ile birlikte bâtinîna da vâkıf olmalı, bunların izahatını anında yapabilmelidir. Yemleme ve avlama olan bu basamakta kişinin hayatı irdelenerek ona göre yaklaşım metodu ortaya koyulmalıdır. Dâî davet edilecek kimse Alevî ise yanında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisinden bahsederek Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer hakkında kötü söz söyleyerek; Ehl-i Sünnete mensup ise yanında Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in faziletlerinden bahsederek hatta onların da bâtinî ilme vâkıf olduklarını bildirerek; Haricî ise ona ümmetin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i seçmekte birleştiği, birisi başa geçecekse onu ancak ümmetin başa geçirebileceğini söyleyerek her birinin nabzına göre şerbet vermelidir. Teklifî hükümlere sıkı sıkıya bağlanan kimse daha çok zühde, takvaya, temizliğe, ibadete yönlendirilmek suretiyle ona şehvet yasaklanmalıdır. Tam tersi şeklinde tekलि hüküm meselelerinde zayıf ve itaatsiz, ciddiyetsiz ve nefesine düşkün bir kimseye ise hayattan tat alınması gerektiği belirtilip tekलि hükümlerin gereksiz ve geçersiz olduğu vurgulanmalıdır.³¹⁵

Te'nis; Alıştırma, dostluk kurma, ünsiyet ettirme mânasına gelen bu basamakta, dâînin telkinde bulunacağı adaya kendini sevdirecek eylemlerde bulunmasıdır. Gazzâlî'nin anlatımına göre dâîler her akşam Bâtînîliğe davet edilen bir kimsenin evine misafir olarak kalır. Öncelikle sesi ve kıraati güzel bir kimse Kur'an tilaveti ile başlar. Devamında dâî söz alıp etkili ve dokunaklı vaaz vererek davet edilen kimseleri etkilemeye çalışır. Vaazı esnasında sürekli derin ahlar çekerek gözyaşları ile ayet ve

³¹³ Gazzâlî, "Bâtînîliğin İcyüzü" 28-32, Bk. Aydın, "Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtînîliğe Karşı Mücadele Tarihi" 55.

³¹⁴ Gazzâlî, "Bâtînîliğin İcyüzü" 15.

³¹⁵ Gazzâlî, "Bâtînîliğin İcyüzü" 15-17, Uludağ, "İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler" 255, Topaloğlu, "Kelam İlmine Giriş" 234-235.

hadisleri okurken aslında bunların Allah tarafından seçilen özel kimselerin bu ayet ve hadislerdeki gizli bilgilere vâkıf olduğu mesajı verilir. Dâî vaazın sonuna doğru ise dönemin sultanları, idarecileri ve önde gelen şahsiyetleri hakkında ileri geri sözler söyleyerek onları kötüler. Gece o evde konaklayan dâî, geç saatlerde davet edilen kimsenin de görebileceği yerde namaz kılarak sesli bir şekilde ağlar ve davet edilen durumu fark edinceye kadar ibadetini devam eder. Dâî bunun fark edildiğini anlayınca hemen yatağına geçer ve ibadetini gizlediği izlenimini verir.³¹⁶

Teşhîk; Şüpheye düşürme basamağı olan bu basamakta Bâtınî dâîsinin davete icabet eden müstecibin samimiyetle bağlandığı meseleler üzerinden bazı sorular yönelterek kafasını karıştırması ve inancında şüpheye düşürmesi amaçlanmıştır. Bunun için müstecibe cevap veremeyeceği bazı sorular yöneltilir. Bunlar;

Kur'an'la ilgili sorular: Bazı Kur'an surelerinin başında bulunan hurûf-ı mukattaanın mânası nedir? Laf olsun diye mi söylenmiştir yoksa başka gizli mânaları mı bulunmaktadır? Müteşabih ayetlerin görünenin ötesinde bir mânası da var mıdır? Neden cennetin kapısı sekiz iken cehennemin kapısı yedidir? Hâkka sûresindeki “Melekler göklerin etrafındadır. *O gün Rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir.*”³¹⁷ sözünün hikmeti nedir? Müddesir sûresindeki “*Orada on dokuz görevli vardır.*”³¹⁸ ifadesinde görevli sayısı neden yirmiye tamamlanmamış da on dokuzda kalmıştır?

Fıkî meseleler ile ilgili sorular: Neden kadınlar hayız oldukları zamanın sonrasında kılamadıkları namazları kaza etmezler de tutamadıkları oruçları kaza ederler? Neden insan bedeninden çıkan meni necis sayılmış ve gusûl gerektirdiği ifade edilmişken idrar ve dışkı necis sayılmamıştır? Niçin sabah iki, öğlen dört, akşam üç rekattır? Niçin abdestte dört organın temizlenmesi esas alınırken, teyemmümde iki organ esas alınmıştır? Niçin hırsızlık yapanın eli kesilir ancak zina yapanın uzvunun kesilmesine yönelik bir hüküm yoktur?

Alemin yaratılışı ile ilgili sorular: Gökler neden yedi kat yaratıldı da sekiz veya altı kat yaratılmadı? Gezegenlerin yedi tane, burçların on iki tane olarak yaratılmasının hikmeti nedir? Niçin insanın bedeninde iki göz, iki kulak, iki burun deliği, bir ağız olmak üzere yedi delik var? Niçin bazı hayvanlar doğururken bazıları ise yumurtlar? Kirpiklerin

³¹⁶ Gazzâlî, “Bâtınlığın İçyüzü” 17-18, Uludağ, “İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 255, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 235.

³¹⁷ el-Hâkka 69/17.

³¹⁸ el-Müddesir 74/30.

insanların hem alt hem üst göz kapaklarında varken hayvanların sadece üst göz kapağında olmasının sırrı nedir?

Dâî bu sorularla davet ettiği kimsenin merakını kamçılar ve onda şüpheler uyandırır. Bu kimse merakına yenilir de konunun hikmetini sorarsa dâî, “Bunların hikmeti ve sırlarını ancak peygamberlerin ve bâtinî ilme vâkıf olan imamların bildiğini” ifade eder.³¹⁹

Ta'lik; Boşluk bırakma basamağı olan bu basamakta, öncesinde şüpheyeye düşürülen davet edilen kişinin eğer yöneltlen sorular karşısında merakı uyanıp konunun sırrına vâkıf olmak isterse dâîler tarafından bir müddet oyalanır. Davet edilenin merak ve isteği bu basamakta test edilip eğer bu merak ve isteği geçici ise davet edilen için bu basamaktan ileri gidilmez. Merak ve isteği devam ediyorsa acele etmemesi istenir ve öncelikle tövbe etmesi, namaz ve oruç gibi ibadetleri yerine getirmesi talep edilir. Bu süreçte de yine şüphesi test edilir. Şüphesi devam eden kimseye sırrın açıklanacağı ancak bu sırdan önce kendisinin yemin etmesi ve sırrı kimseye açmaması gerektiği, Kur'an'dan “*Hani bütün peygamberlerden; senden, Nûh'tan, İbrâhim'den, Mûsâ'dan, ve Meryem oğlu İsâ'dan sadâkat sözü almıştık, onlardan ağır sorumluluklar taşıyan bir söz almıştık.*”³²⁰, “*Müminlerden bazı kimseler Allah'a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaadlerini) asla -değiştirmediler.*”³²¹, “*Antlaşma yaptığınız zaman Allah'a verdiğiniz sözü yerine getirin; Allah'ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın. Unutmayın ki yaptıklarınızı Allah bilmektedir.*”³²² ayetleri ile delil getirilerek peygamberlerden beri bu öğretilerin bu şekilde yürüdüğü ifade edilir. Burada da davet edilen kimse test edilir. Şayet yemin etmeye yanaşmaz ise diğer basamaklara geçilmeden davetçi ondan uzaklaşır, yemini kabul ederse bir diğer basamağa geçilir ve ondan yemine sâdık kalması istenir.³²³

Rabt; Bir önceki basamakta şüphesini sürdüren ve gizli öğretilere merakını devam ettiren kimseye dâîler tarafından dili ile bozamayacağı, bozmak istese de cesaret edemeyeceği ağır bir yemin ettirilir. Dâîler tarafından öğretilen bu bâtinî öğretileri az veya çok fark etmeksizin dâîlerin izin verdiği kişiler hariç kimseyle paylaşmayacağına, bâtinî lider imama, hüccetlere, dâîlere ve Bâtinîliği kabul etmiş müsteciblere karşı

³¹⁹ Gazzâlî, “Bâtinîliğin İçyüzü” 18-20, Uludağ, “İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 255-256, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 235-236.

³²⁰ el-Ahzab, 33/7.

³²¹ el-Ahzab, 33/23.

³²² el-Nahl 16/91.

³²³ Gazzâlî, “Bâtinîliğin İçyüzü” 20-22, Uludağ, “İslam'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 257, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 236.

sadâkatle bağı kalacağına, ne sebeple olursa olsun hiçbirine ihanet etmeyeceğine dair yemin ettirilir. İhanet edip yeminini bozduğu takdirde Allah’tan, peygamberden, kitaplardan ve bütün dinlerden uzak kalacağı, malı ve servetine el koyulacağı, eşi ile boşanmış sayılacağı vb. pek çok ağır durumdan söz edilir.³²⁴

Tedlis; Gizli öğretiler kendisinden bir önceki basamakta ahd alınan kimseye, topluca değil tadrîcen verilir. Bu süre içerisinde müstecibin nabzı yine yoklanır. Önce zâhirin öneminden bahsedilerek davet edilenin akli karıştırılır, sonra bâtinî hükümlerin esas olduğu anlatılır. Cehaletin akıl ile başladığı anlatılarak imama tâbi olunursa cehaletin ortadan kalkacağı ifade edilir. Akıl çokluğa, çokluğun ise yalnızca götüreceği aktarılacak tek ve bir olan imamın tâlimine tâbi olunduğu takdirde hakikatin bilgisine vâkıf olunacağı vurgulanır. Zâhirin bir kabuk, bâtinin ise öz olduğuna değinilerek öze ulaşmanın yolunun imama tâbi olmaktan geçtiği söylenir. Müstecibin zeka ve kavrayışını takdir ettiği şöhret sahibi kimselerin dahî aslında bâtinî inanca tâbi olduğu söylenerek o kimselerin kendilerini gizledikleri ifade edilir. Ancak bu esnada müstecibin gerçeği öğrenmemesi için uzak beldelerdeki kimselerden örnekler verilir. Bu şekilde ürkeklik gösterse bile yumuşatılıp akli karıştırılır.³²⁵

Telbis; Müstecibin aşama aşama kabul edeceği ve böylece yadırgamayacağı bâtinî te’viller ona tadrîcen aktarılır. Müstecib’de dinî metinlerin zâhiri mânasının bir anlam ifade etmediği ve ancak bâtinî mânanın hakikate ulaştıracağı intibai oluşturulmaya çalışılır. Bundan sonra artık müstecib de bâtinî te’villeri kabul etmeye ve her meselenin bir bâtininin var olduğuna inanmaya başlar.³²⁶

Hal’ ve Selh; Bu iki kavram aslında yakın mânalar ifade etmekle birlikte “hal” şeriatla ilgili meselelerin iptali, “selh” ise itikâdın iptalidir. Bu basamakta müstecib, hal’ derecesine ulaştığı için artık onun da teklifi hükümler olan namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerden sorumlu olmayacağı dâî tarafından ifade edilir. Zâhirî mânada olan bu teklifi hükümlerin amel etmek için değil, kişinin bâtına ulaşmasına yardımcı olmak için var olduğu ifade edilerek bâtına vâkıf olanın ibadetlerle meşgul olmasına gerek kalmadığı aktarılır. Hicr sûresinde “*Kesin olan şey gelinceye kadar rabbine kulluk et.*”³²⁷ ayeti referans gösterilerek bâtinî mânaları tâlim eden kimseden zâhirî hüküm ve amellerin kaldırıldığı söylenir. Tadrîcen ilerleyerek dâîler en son aşama olan selh basamağında ise

³²⁴ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 22-24, Uludağ, “İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 256, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 236.

³²⁵ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 24-26, Uludağ, “İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 256-257, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 236-237.

³²⁶ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 26-27, Uludağ, “İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 257, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 237.

³²⁷ el-Hicr 15/99.

itîkâdî iptal etmektedirler. Müstecibe Mâide sûresindeki “ *Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır...*”³²⁸ ayeti ile Hadîd sûresindeki “...*Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır.*”³²⁹ ayeti örnek gösterilerek bâtına ulaşan müstecibin artık amele ve itîkâda ihtiyacı kalmadığı, imamlar tarafından tâlim edilen gizli öğretiler sayesinde kendisinin de kurtuluşa ereceği ifade edilir.³³⁰

Kısaca Gazzâlî, Bâtînîlerin nasıl taraftar topladığını ve hangi basamaklardan geçtiğini Nizâmîye Medresesi döneminde kaleme aldığı eseri ile açıklayarak onların insanları tuzaklarına nasıl düşürdüklerini ifade etmiştir. Bâtînî fikirlerini yaymak isteyen dâîler müsteciblere karşı “Rüzgarın estiği yöne doğru, sakala göre tarak vurma” gibi bir metot uygulamışlar ve fikirlerini benimseyecek kimsenin duygu, düşünce ve yaşayış biçimine göre hareket ederek gönlünü tedricen kazanmışlardır. Dâî müstecib ile acele etmeden dostluk ve iyi ilişkiler kurarak evinde dahî konaklamış, bu süre zarfında görebileceği şekilde sözde gizli ibadetle meşgul olmuş ve bu suretle davet edilende merak uyandırmıştır. Müstecib, her bir basamakta belli başlı testlere tâbi tutulmuş ve müstecibin bâtînî öğretileri ne derecede merak ve arzu ettiği gözlemlenmiştir. Davet edilende herhangi bir merak ve ilgi gözlemlendiği takdirde o kişiye bâtînî fikirler açılmıştır. Sırrı saklayabilen, ahd ile koruyabilen ve diğer Bâtînîlere karşı sorumlu olduğuna dair ağır yemin ile Bâtînîliğe dâhil olan müstecib, hayatının geri kalanını imama bağlı bir şekilde devam ettirmiştir. Ağır yemin ettirmeleri neticesinde mezhebe dâhil olan kimse artık istese de çıkamaz bir hale gelmiştir. Psikolojik olarak şüpheye düştüğü takdirde müstecibin sevdiği kişilerin de bâtînî fikirleri benimsediği ancak takıyye uyguladığı ifade edilmiş ve onun ruh hali kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu şekilde taraftar toplayan bâtînî gruplar faaliyetlerini gizlilik içerisinde sürdürmeyi başarmıştır. Bir toplumda cahil ve aldananlar ne denli çok ise, inancı kullanan uyanıklar da o denli çok olur. Söz konusu dönemde de devlet otoritesinin zayıflığından ve zenc isyanının getirdiği boşluktan faydalanan Bâtînîlerin farklı coğrafyalardaki imam ve dâîlerinin etkin faaliyetleri neticesinde bu tuzaklara azımsanamayacak kadar kimse düşmüştür.³³¹

³²⁸ el-Mâide 5/5.

³²⁹ el-Hadîd 57/13.

³³⁰ Gazzâlî, “Bâtînîliğin İçyüzü” 27, Uludağ, “İslam’da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler” 257-258, Topaloğlu, “Kelam İlmine Giriş” 237.

³³¹ Yüksel, “İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek” 26.

2.5. Gazzâlî'nin Bâtınîlere Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî, İslâm coğrafyasında etkinliğini artıran hareketlerden biri olan Bâtınîliğe yönünü çevirip onların öğretilerini yakından inceleyerek İslâm'ın öz itikâdı ile karşılaştırmasını yapmış ve “*Fedâihu'l-Bâtınîyye*” adlı eser ile mesele mesele eleştirilerini ortaya koymuştur.³³²

Gazzâlî bir ilmî tartışma söz konusu olduğunda öncelikle tartışmaya konu olan o ilmin inceliklerine vâkıf olup daha sonra itiraz ve eleştirilerini sunma metodunu Bâtınîler için de kullanmıştır. Gazzâlî, felsefeye yönelik eleştirisinde öncelikle “*Mekâsidü'l-Felâsife*” adlı bir eser yazarak filozofların maksatlarını ortaya koymuş, sonrasında tehâfütü yazarak vâkıf olduğu felsefe ilminin yanlışlarını ve ona yönelik eleştirilerini kaleme almıştır. Aynı metodu Bâtınîler için de kullanan Gazzâlî, Bâtınîler hakkında salt eleştiri yapmamış, öncelikle birincil kaynaklardan ulaştığı bilgilerle konuya vâkıf olmuş, daha sonra Bâtınîlere dair eleştirilerde bulunmuştur.³³³

Gazzâlî, eserlerini bâtinî dâîlerinin Fars illerinde ve İslâm'ın bütün coğrafyasında tamamen yayıldığı, kaleleri ele geçirerek Müslümanlar için tehlike arz ettikleri, siyasi baskı ile birlikte insanlara karşı fedâîlerin tehdit unsuru oldukları ve dönemin sultanları, şöhret sahibi veya kendileri tehlike unsuru oluşturabilecek kimselere karşı suikast düzenledikleri, Nizâmiye Medresesi'nin kurucusu ve Selçuklu'nun önemli veziri Nizâmülmülk ve oğlunun dahî Bâtınîler tarafından öldürüldüğü karışık bir dönemde Bâtınîliği ve Bâtınîliğin faaliyetlerini araştırarak İslâm'ı muhafaza etmek ve temel İslâm akadini korumak için kaleme almıştır.³³⁴

Derin araştırmaları neticesinde Gazzâlî; Bâtınîliğin, Mecûsîlik, Sâbiîlik ve zındıklıktan daha tehlikeli bir ekol olduğu sonucuna vararak bu oluşumun salt dinî bir mesele haricinde siyasi boyutunu da ele almış, onlara yönelik eleştirilerde bulunmuştur.³³⁵

Gazzâlî, Bâtınîlerle alakalı eseri ortaya koyma amacını “*Kötülüğü kötülük yapmak için değil, ondan korunmak için tanıdım. Kim insanlardaki kötülüğü tanımazsa onun tuzağına düşer.*” şeklinde ifade etmiştir. Bu oluşumu tek bir yönünden ziyade bütün yönleri ve inanç ilkeleri ile ele alarak tanımaya çalışmış ve insanların Bâtınîlerin tuzaklarına düşmemesi için bu eseri kaleme almıştır. Dönemindeki diğer âlimler

³³² Rippin, “İslam Dünyası” 477.

³³³ Sallabi, “Selçuklular: Bâtınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslami Mücadele Projesinin Doğuşu” 404, Gölcük, “Kelam Tarihi” 147.

³³⁴ Gazzâlî, “el-Munkız Mine'D-Dalal Dalaletten Kurtuluş” 25.

³³⁵ Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, “Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zenadika İslam'da Tekfir Söyleminin Temellerine Dair” çev. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, (Ankara: Elis Yayınları, 2021) 22.

Gazzâlî'ye Bâtınîlerin tanınmasına sebep olduğuna dair eleştiriler yöneltse de Gazzâlî'nin titiz çalışması neticesinde Bâtınîliğin iç yüzünü ortaya koyduğu görülmektedir.³³⁶

2.5.1. Bâtınî Te'vil Metoduna Yönelik Eleştirisi

Bâtınîlere karşı Gazzâlî'nin en temel eleştirisi klasik İslâm akâidi dışı, aşırı uç bir te'vil metodu ortaya koymaları noktasındadır. Kur'an'da hükmü açık olan muhkem ayetler ile sünnetin zâhiri mânalarının dışında bir bâtınının olduğu, zâhirin bir anlam ifade etmediği, kurtuluşa ancak bâtınî öğretilerle ulaşılacağı düşüncesini eleştirmektedir. Gazzâlî'ye göre Bâtınîler, naslardaki hususları kendi çıkarları doğrultusunda sınır tanımaksızın te'vil etmektedirler. Te'vil ettikleri Kur'an metinlerine bâtınî mânalar verirken kâide ve kurallarına bakılmaksızın subjektif ve sezgisel yoruma tâbi tutmuşlardır. Kur'an'ın iniş sebebi, siyâk-sibâk meselesi, Kur'an'da geçen söz ve fiillerin indiği coğrafyadaki anlamının ne olduğu, zâhiren ne anlam ifade ettiği hususu göz ardı edilerek sınırsız şekilde bâtınî te'villere başvurmalarını eleştirmiştir. Gazzâlî, kaleme aldığı eserinde Bâtınîlerin Kur'an'ı te'vil ederken zâhir-bâtın ayırımına giderek düaltist bir inanç ortaya koyduklarından, zâhirin avâm için muteber olduğunu ifade ederek Kur'an'ın zâhiri mânasını bağlayıcı kabul ettiklerinden söz etmiştir ve bu bağlamda Kur'an'ı kendi dinî ve siyasi çıkarları doğrultusunda sınırsız ve metotsuz bir şekilde te'vil etmelerinden dolayı onları tenkit etmiştir.³³⁷

2.5.2. Muhkem Ayetlerin Te'viline Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî'nin bir başka eleştirisi Bâtınîlerin Kur'an'ın müteşabih ayetler ile birlikte muhkem ayetlerinde dahî te'vile başvurmalarıdır. Kur'an'da ve peygamberin sözünde bir mesele eğer muhkem, hükmü açık ve belli ise Gazzâlî'ye göre esneklik aranmayarak hüküm ne ise değiştirmeksizin onun uygulanması gerektiğine değinmiştir. Gazzâlî'ye göre nass'ta kesinlik ifade eden bir emir veya yasaklama hükmü var ise esnetilmeksizin yerine getirilmelidir.³³⁸

³³⁶ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" XIX.

³³⁷ Çelik, "Kur'an'a İşari Yaklaşımlar" 118, Yılmaz, "Kelam'da Te'vil Sorunu" 72, Bk. Fikret Karapınar, "Kur'an'ın Bâtınî ve İşari Yorumu" (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018) 109-110.

³³⁸ Yavuz Köktaş, "Modern Dünyada Müslümanca Düşünmek-I" (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018) 193.

2.5.3. Hurûf-ı Mukataa, Mücmel ve Müşkûl Meselelerin Bâtın Anlamına Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî, peygamberin sözünde ve Kur'an'da bulunan müşkil ve mücmel meselelerin altında başka bir mâna olmadığını ve mevcut anlamı kavramak için de bir öğreticiye ihtiyaç olmadığını ifade eder. Çünkü Gazzâlî'ye göre eğer Allah'ın veya peygamberlerin sözlerini anlamak için bir öğreticiye ihtiyaç olsaydı Bâtînîlerin masum imamlarının sözlerini anlamak için de bir öğreticisi olması gerekirdi ve bu da öğreticilerin silsile yoluyla devam etmesi anlamına gelirdi. Devamında Kur'an'da bulunan Hurûf-ı Mukataa gibi sûre başlarındaki harflerin okültik bir anlamının olmadığını vurgulayan Gazzâlî; böyle bir anlamın ancak peygamberlerin dili ile Allah'ın açıklaması halinde anlaşılacak bir husus olduğunu ifade etmiştir. Bâtînîler de peygamberden böyle bir şey duymadığı için Hurûf-ı Mukataa ile ilgili bilgi sahibi değillerdir. Gazzâlî, şayet peygamber bildirmiş olsaydı bu husus haber yoluyla ulaştırıldı diyerek harflere özel mâna veren Bâtînîlerin okültik inançlarını eleştirmiştir.³³⁹

2.5.4. Kıyamet Meselesine Yönelik Eleştirisi

Kıyamet hususunda ise Allah ve peygamber onun ne zaman kopacağından açıkça bahsetmemiştir. Gazzâlî, inanan kimse için kıyametin önemi ne zaman kopacağından çok kıyametin aslının tasdik edilmesidir diyerek kıyametin zamanından çok mânasının önemli olduğunu ifade etmiş, kıyamet vaktinin bilinmesinin vacip olmadığını söylemiştir. Masum imamların da peygamberin açıklamadığı bir meseleyi bilemeyeceğini belirtmiştir.³⁴⁰

2.5.5. Ahiret Meselelerine Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî'ye göre haşr, neşr, kıyamet, cennet, cehennem, hakkındaki meselelerin hükümlerinde te'vile gerek kalmayacak kadar açıklık ve anlaşılabilirlik söz konusudur ve bu hükümler hakkında yapılan yorumlar te'vil değil, tekziptir. Hükmü belli olan bu meselelerin uç te'vil yoluyla inkârının ve iki ilah tanımları gibi ilave edilen her bir hususun küfür mânasına geldiğini açıklayarak kıyamet ve ölüm sonrası yaşanacaklar hakkında bulunan mevcut bilgilerin inkârının ve aşırı te'vilinin yalanlamayı ve küfrü gerektirdiğini ifade etmiş ve bu mesele hakkında Bâtînîlerin inançlarını eleştirmiştir.³⁴¹

³³⁹ Gazzâlî, "Bâtîniğin İcyüzü" 121-124.

³⁴⁰ Gazzâlî, "Bâtîniğin İcyüzü" 122-123.

³⁴¹ Yılmaz, "Kalam'da Te'vil Sorunu" 74, Gazzâlî, "Bâtîniğin İcyüzü" 158.

2.5.6. İmâmet ve Hilafet Meselelerine Yönelik Eleştirisi

Bâtınîliğin temel itikâdını şekillendiren imâmet meselesinde ise Gazzâlî, nasıl ki Bedir, Uhud ve Hendek Gazvesi, Cemel ve Sıffin Vak'ası görülmeden ve yaşanmadan mütevâtiren biliniyorsa, Mekke'nin, Ebû Hanîfe'nin, Şafi'nin ve diğer meşhurların varlığından görülmeden haberdar olunabilirse imâmetin de bu şekilde mütevâtir olması gerektiğini vurgulamıştır. Nasıl ki Hz. Ali'nin varlığı tevâtüren bilinmekte, namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetleri peygamberin emrettiğinden şüphe duyulmamakta ise peygamberden sonra gelecek olan halifenin kim olacağından da şüphe duyulmazdı. Şayet peygamberden sonra yerine gelecek kimse nass ile belirtilmiş olsaydı bu bildirimin sadece Hz. Ali ve taraftarına değil, bütün topluluğa yapılması gerekirdi. Dolayısıyla imâmet meselesi hafife alınacak ve gizlenecek yanı olmayan, ümmet için önemli bir meseledir. Bu, ihmal edilecek bir mesele olmayıp Gazzâlî tarafından tevâtüren bilgisinin sabit olması gerekliliği belirtilmiştir. Küçük mevzularda dahî mütevâtir bilgi mevcut iken böyle önemli bir meselenin nass ile sabit olduğu taktirde gizlenmesi makul olmadığından Gazzâlî Bâtınîlerin bu düşüncesini eleştirmiştir. Gazzâlî'ye göre halife seçimi meselesinde şayet böyle bir nass var olsaydı, başta sahabe ve Hz. Ali duruma itiraz ederdi. Hz. Ali'nin böyle bir meselede sessiz kalması peygamber sonrasında seçilen halifenin sahih kabul edilmesi için yeterlidir. Bekriyye ve Ravendiyye'nin Hz. Ebu Bekir'in hilafeti hakkında nassın var olduğuna dair mütevâtir haber iddiasında bulunması ile Bâtınîlerin Hz. Ali hakkında nassın varlığından söz etmesi birbirine zıt iki durumu ortaya çıkarır. Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre böylesi önemli bir meselede nassın var olması halinde gizlenmesi ihtimali düşünülemez, Bâtınîlerin halife seçimi hususundaki düşünceleri ve imamın nassla belirlendiği iddiaları eleştirilere tabiidir.³⁴²

2.5.7. İmamlarda İsmet Sıfatı Meselesine Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî'nin Bâtınîlerde eleştirdiği bir diğer husus ise peygamberlerde bulunan ismet sıfatının imamlara da havale edilmesidir. Gazzâlî'ye göre imam ile başkası arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Amelî meselelerde kat'î hükme ulaşılmaya da zan ile amel vaciptir. Peygamber döneminde bunun örneği olarak Muâz b. Cebel'in zan ile hüküm vermesi Hz. Muhammed'in de bunu takrirî olarak onaylaması söz konusudur. Böylesi bir hususta masum imama gerek duyulmamaktadır. Çünkü Gazzâlî'ye göre bu tür ilimlerin tahsilinde herkes eşit konumdadır. İmam âlim doğmadığına ve bizzat vahiy

³⁴² Gazzâlî, "Bâtınîliğin İcyüzü" 142-147.

almadığına göre imam da bir şekilde öğrenmiştir. Öğrenme ve öğretme arasında fark bulunmadığından dolayı Gazzâlî'ye göre imam ile diğer herkes eşit konumdadır.³⁴³

Gazzâlî'ye göre nasıl ki kadı için bir meselede yargılamada bulunup ve hüküm vereceği için ismet sıfatı şart değilse imamın da herhangi bir hususta hüküm vereceği vakit ismet sıfatına sahip olmasına gerek yoktur. Öğretici lazımdır, ancak onda ismet sıfatının bulunmasına hacet yoktur diyerek peygamberlerde bulunan ismet sıfatının imamlarda da var olduğu hususuna itiraz etmiş, Bâtınîleri bu düşüncelerinden dolayı tenkit etmiştir.³⁴⁴

İsmet sıfatının imamda da bulunması düşüncesini bir başka açıdan da ele alarak eleştiren Gazzâlî, peygamberden sonra vesâyet yoluyla imâmetin devam ettiği ön kabulüyle yola çıkan bâtinî düşüncede yer alan imamın peygamberin vekili olup bundan dolayı da masum olması gerektiği savunusuna itiraz ederek vekilin masum olmasının onu asıl konumuna getirerek peygamberin otoritesiyle eş olması, peygamberin yerini alması anlamına geleceğini ve bunun da İslâm itikâdında bulunan nübüvvet inancına aykırı bir inanç formu meydana getireceğini ifade ederek eleştirmektedir.³⁴⁵

2.5.8. İmamın Gaybeti Meselesine Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî'nin Bâtınîlikte eleştirdiği bir diğer husus, Bâtınîlerin imamda ismet sıfatının bulunduğunu iddia etmelerine karşın imamın yaşamını devlet otoritesinden uzak bir bölgede sürdürerek gözden uzak olması ve imamın günahsız olup olmadığının teyit edilememesidir. Dâî'nin bâtinî öğretilerini davet edilen kimseye aktardığı esnada şayet davet edilen müstecib bu bâtinî öğretilerin kaynağını merak ederse dâî, bâtinî bilginin kaynağı olan imamın uzak bir bölgede bulunduğunu ifade ederek müstecibin gidemeyeceği mesafedeki yer isimlerinden bahsetmiş ve aslında gerçeğin ortaya çıkmasını engellemiştir. Çünkü Gazzâlî'ye göre davet edilen şahıs, şayet sözü edilen uzak bölgeye gidip imamın varlığını ve yaşayışını araştırmış olsa onların aldatmaları ve ayıpları ortaya çıkacaktır.³⁴⁶

Gazzâlî'ye göre imam lazımdır ve din işleri ancak dünyada sağlanacak düzenle yürüyecek, dünya düzeni ise kendisine itaat edilen bir imamın varlığıyla mevcudiyet kazanacaktır. Böylece imam hem dinî hem de siyasi meselelerde gereklidir. İmamda ise masumluk/ismet sıfatı yerine daha çok bulunması gereken sıfatların yiğitlik, adalet,

³⁴³ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" 150.

³⁴⁴ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" 151.

³⁴⁵ Kiraz, "Bâtınîlik ve Gazzâlî Eleştirisi" 90.

³⁴⁶ Gazzâlî, "Bâtınîliğin İçyüzü" 113.

âlimlik olduğunu ifade eder.³⁴⁷ İmamda bulunması gereken sıfatları daha da detaylandırarak öncelikle doğuştan gelen altı şart olan bulğa ermiş olma, akıllı olma, hür olma, erkek olma, Kureyş'ten olma ve sonradan elde edilecek dört şart olan yiğit olma, kifayet sahibi olma, vera ve ilim sahibi olma şartlarını sağlaması gerektiğini vurgulamıştır. Gazzâlî'ye göre bunlardan en önemlisi vera şartı olup imamın takvalı bir kimse olması ve devleti adalet prensibi ile yönetmesidir. Doğuştan gelen ve sonradan kazanılan bu şartlardan bir veya birkaçının eksik olması durumunda imamın dinî ve siyasi meselelerde önder ve öncü olamayacağını ifade etmektedir. Bu aranan şartlar dışında imamda Bâtınîlerin masumiyet düşüncesi yerine bu şartların var olmasını Gazzâlî kabul ederek açıklamaktadır.³⁴⁸ Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre asıl imâmetten istenen şey iki zıt görüş arasında çıkan fitneyi, kargalaşayı ve çatışmayı ortadan kaldırıp adalet ile yönetim sağlaması gerektiğidir.³⁴⁹

2.5.9. Bilgi Edinme Metodu Meselesine Yönelik Eleştirisi

Bâtınîlerin inandığı “Çoklukta ayrılık ve zıtlasma, birlikte ise birleşme ve anlaşma vardır” sözü ile “Her bir olma mutlak doğruya götürür” sözlerine itiraz eden Gazzâlî, her birin mutlak doğru olmadığına “Allah'ın bir ortağı var”, “Allah'ın bir ortağı yok” şeklinde iki önermeden yola çıkarak bu iki önermeden ancak birinin doğru olup diğerinin mutlak yanlış olduğuna değinir. Bu yanlışın nedeni olarak ise Bâtınîlerin bir meselenin zıddını ondan ayıramadıkları için yanlışla düşmelerini göstermektedir. Devamında da Bâtınîlerin inandığı “Bir olan mutlak doğru masum imamdandır öğrenilir” sözüne itiraz ederek masum imamın doğru olanı nereden bilebileceğini sorgulamış, Bâtınîlerin bu yöndeki iddiasına karşı çıkarak masum imamın öğretileri zaruri olarak bilmediğini ve zaruri olarak bilinmeyen meselelerin ise nazar ile bilinebildiğini ortaya koymuştur.³⁵⁰

2.5.10. Akıl Meselesine Yönelik Eleştirisi

Bâtınîlerin “Çokluk ayrılığa götürür” ön kabulüyle akıl insanı çokluğa, çokluk ise yanlışla götürür düşüncesinden dolayı akıllı yalanlayıp masum imamı taklit etmelerinden mütevellit Gazzâlî onları sert bir dille eleştirerek insanları üç kısımda açıklar: Birinci kısımda taklitçi avâm tabakası olup atalarının inancını taklit edenler, ikinci kısımda

³⁴⁷ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İçyüzü” 152, Ebu Hamid Muhammed el-Gazzâlî, “el-İktisad fi'l-i'tikad” (Ankara: Nur Matbaası, 1962) 199, Hasan Gümüşoğlu “İslam Akâidi ve Kelam” (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019) 475.

³⁴⁸ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İçyüzü” 194.

³⁴⁹ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İçyüzü” 210.

³⁵⁰ Gazzâlî, “Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller- Te'vilin Temel İlkeleri” 46-47, Süleyman Ateş, “İmamiyye Şiasının Tefsir Anlayışı” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say 20, (Ankara: Ankara Basımevi, 1975) 147-172, Kiraz, “Bâtınîlik ve Gazzâlî Eleştirisi” 141.

atarlarından gerçeğin zıddını işiten kâfirler, üçüncü kısımda ise akıl yürütenler yer alır ve bu kısımlarda akıl yürüten insanların bulunduğu grup doğru yoldadır.³⁵¹ Gazzâlî ile birlikte başka âlimler de akklı bir delil saymışlar, akıl ile taklidin iman hususunda karşılaştırıldığı taktirde taklidi caiz görmemişlerdir. Bâtınîler akli iptal ederek bir nevi taklide başvurmuşlardır ve bu durum da Gazzâlî tarafından eleştirilmiştir.³⁵²

Gazzâlî bilginin kaynağının akıl olduğunu ifade ederek vahyin akla yol göstermesini ise akli için göz, vahiy için güneş örneğini vermek suretiyle açıklar. Bir kimsenin görme eylemi gerçekleştirebilmesi için nasıl ki göz organı ile birlikte güneşe ihtiyacı var ise vahyi anlama noktasında da aklın ve vahyin birlikteliğine ihtiyacı olduğunu ifade eder.³⁵³ Bu bağlamda aklın şeriatı ispat eden kaynak olmasından dolayı burhan akli yalanlayamaz. Akıl ile vahyin çatışmasının mümkün olmayacağından söz ederek akli yalanlayan kimsenin şeriatı de yalanlamış olacağını söyler.³⁵⁴ Gazzâlî, devamında ise akılla yanlışa düşmenin mümkün olduğunu fakat akıl sahibinin şüpheye düşmeyeceği dereceye varmanın da imkan dahilinde bulunduğunu ifade etmiştir. Kişinin nasıl ki hesap kitapta yanlış yapması mümkünse hesap sahibinin hesabını doğru ve dikkatli bir şekilde ele aldığı takdirde sonucun şüphesiz neticeye ulaşabilmesinin de mümkün olduğunu açıklamaktadır.³⁵⁵ Bu bağlamda Gazzâlî akıl yürütmeyi bâtıl sayan Bâtınîlere akıl yürütmenin bâtıl olma sebebinin zarureten kaynaklı bâtıl sayılmasının yolunun kapalı olduğunu, akıl yoluyla bâtıl saydıkları taktirde ise kendi aralarında çelişkiye düştüklerini belirterek eserinde imamın bilgisinin değil aklın bilgisinin doğruluğunu açıklamıştır.³⁵⁶

İslâm inancını benimser gibi görünerek akli zayıf olan, süslü yalanlar söylendiği taktirde onlara kanabilme potansiyeli bulunan kimselere yanaşarak bu kişilerin sakallarına göre tarak vuran, bu kimselerle dostluk kurarak evlerinde toplanıp ağlamaklı ve selefi öven vaazlar vermek suretiyle bâtinî öğretilere yönelik merak uyandıran ve bu şekilde taraftar toplayan Bâtınîlere karşı Gazzâlî, burhan ilmi ile meşgul olmayan, ilmî derinliği ve donanımı bulunmayan akli kıt olup bedevi kökenli ve cahil olan kimselere “Allah ve Resulüne iman et, ibadetlerini yerine getir” telkinlerinin yeterli olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, Bâtınîlerin üzerinde durduğu bâtin kısmını kelim, mantık ve felsefe gibi ilmî derinliğe vâkıf olan kimselerin üzerinde durması gereken mevzular olarak

³⁵¹ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 136.

³⁵² Köktaş, “Modern Dünyada Müslümanca Düşünmek-I” 201.

³⁵³ Ebu Muhammed el-Gazzâlî, “el-iktisad fi’l-İtikad” çev. İbrahim A. Çubukçu, Hüseyin Atay, (Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1962) 8.

³⁵⁴ Fazlurrahman, “İslami Yenilenme” 31, Rippin, “İslam Dünyası” 478.

³⁵⁵ Gazzâlî, “Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller- Te’vilin Temel İlkeleri” 60-61.

³⁵⁶ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İcyüzü” 78-80.

görmektedir. Bu düşünceden hareketle de Bâtınîlerin ısrarla varlığını ve gerekliliğini savunduğu masum imamın aslında gerekli olmadığını belirtmektedir.³⁵⁷

2.5.11. Tâlim Meselesine Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî bazı öğretilerin tâlim ile bir muallimden öğrenilmesi gereğini kabul eder ancak Bâtınîlerin tâlim ve muallim metotlarını kabul etmez. Gazzâlî'ye göre peygamberin mucizesi gerçektir ve masumiyeti mevcuttur. Bâtınîlerin kabul ettiği peygamberden sonra gelen peygamberin vekilinin de peygamber gibi özelliklere sahip olması, masum olması söz konusu değildir ve kabul edilemez. Peygamberden sonra herkesin hata yapması mümkündür. Şayet imamın peygamberin vekili ve masum olduğu kabul edilirse devamında “Peygamber Mekkeli ve esmerdi. O halde imamın da Mekkeli ve esmer olması gerekir” gibi önermeler ortaya çıkar. Bundan dolayı tâlimi yapacak olan muallimin eksiksiz ve yanlışsız kabul edilen kişinin sadece Hz. Muhammed olacağını aktarır.³⁵⁸

Gazzâlî'nin Bâtınîlere yönelik bir başka eleştirisi ise masum imamların gizli öğretileri elde etme yollarına dair öne sürdükleri hususlardır. Gazzâlî'ye göre şayet masum imam gizli öğretilerini vahiy yoluyla aldığını iddia ederse bu durumda imam ile peygamber arasında fark kalmayacağı ortaya çıkar ve bu İslâm itikadındaki nübüvvet inancına ters düştüğünden dolayı imamın vahiy ile bilgi elde etmesi durumu söz konusu olamaz. Yine Bâtınîler imamlarının akıl ile gizli öğretilere vâkıf olduklarını iddia ettikleri taktirde Gazzâlî, iptal ettikleri ve bâtıl saydıkları akıl ile elde edecekleri bilginin bâtıl kabul edilmemesi durumunda kendi içlerinde çelişkiye düştüklerini ifade eder. Son olarak masum imamın öğretilerini peygamber vasıtasıyla elde ettiğini söyledikleri taktirde ise peygamberin her meseleyi tebliğ, tebyin ve tebşir ettiği halde gizli öğretileri başkasına kapatarak sadece Bâtınîlere izhar etmesinin makul olmayacağı şeklinde bir itiraz yöneltmiş, imamların bilgiyi elde etmeleri hususunda yanlış ve yalan izahatlerini ortaya koymuştur.³⁵⁹

2.5.12. Takıyye Meselesine Yönelik Eleştirisi

Gazzâlî, imamet ve imamda bulunan masumiyet düşüncesini eleştirdikten sonra Bâtınî inancında hakim bir diğer husus olan takıyye savunusunu da ele alarak eleştirmiştir. Gazzâlî'ye göre bilinen her şey öğrenilmeli ve açıklanmalıdır. Bâtınîlerin

³⁵⁷ Gazzâlî, “Bâtınîliğin İçyüzü” 94-95.

³⁵⁸ İbrahim A. Çubukçu, “Gazzâlî ve Kelam Felsefesi” (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970) 17-19.

³⁵⁹ Çubukçu, “Gazzâlî ve Kelam Felsefesi” 23.

takıyye inancında bulunan kabullerin aksini düşünen Gazzâlî'ye herhangi bir ilmi saklamak, o ilimden korkmak ve seviyesi müsait olmayan kimselere ilmi yasaklamak yanlışır. İmam masum olmayıp herkes de onunla eşit olduğu için takıyyeye başvurulmamalıdır, o ilimler izhar edilmelidir.³⁶⁰

Sonuç olarak Gazzâlî “ed-da’vetü’l-cedîde” formuyla Hasan Sabbah’ın öncülüğünü yaptığı ve İslâm coğrafyasında nüfuzunu hızla arttıran Bâtınîliğin yeni devri sayılan bu dönemde yaşamış, devletin sultanlarının ve halifelerinin kılıç ile durduramadığı hareketin hilelerini ve desiselerini kalemi ile ortaya koyarak öncelikle Bâtınîliğin temel akaidlerini ve tuzaklarını irdelemiş, Bâtınî dâîler ile tartışmaya girebilecek, onların bilgisinin ötesinde donanıma sahip olup temel İslâm akaidi dışında itikadlarını ortaya koymuş ve onlara eleştirilerini yöneltmiştir. Hasan Sabbah’ın fedâîleri ile suikastlerine karşı İslâm’ın öz akaidini savunmuştur. İlmî çalışmaların en renkli olduğu dönem olmasına karşı zenc isyanı ile birlikte çıkan isyanlar neticesinde otorite boşluğundan faydalanarak sultanların, halifelerin, şöhret sahibi kimselerin ve ilim adamlarının korkulu rüyası olan, Nizâmülmülk ve oğlunu öldüren Bâtınîlere karşı Gazzâlî, büyük bir cesaret ve feraset göstermiş, bununla birlikte derin ilmî gayreti neticesinde Bâtınîlerin Şîa altında gizlenmiş İslâm dışı bir fırka olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Onlar, Kur’an’ın zâhirini önemsemeyerek amaçları ve gayelerine göre metinleri aşırı uç biçimde yorumlama yapmışlar ve Kur’an’ın neyi ifade ettiğinden çok Kur’an’a ne söyletebildiklerine odaklanmışlardır. Gazzâlî bu bağlamda yöntemsiz ve metotsuz bir te’vil anlayışına sahip olduklarını ortaya koyarak onları tenkit etmiştir. Bununla birlikte temel İslâm inancında usûl-i selâse olarak tabir edilen üç ana esastan ulûhiyyet ve nübüvvet meselelerinde düalist formda bir akâid ortaya koyan Bâtınîler, İslâm öncesi gnostik, okültik inançlı din ve kültürlerin devamı mahiyetinde senkretik bir formda akaid bina ederek bunu İslâm inancı ile harmanlamışlardır.

İslâm coğrafyasının fetihler yoluyla topraklarının genişlemesi ve bundan kaynaklı olarak farklı kültürlerle etkileşimi neticesinde yeni düşünceler İslâm coğrafyasında izlerini sürdürmüştür. Buna ek olarak Mecûsîler ve Sâbiîler öldürölmekten korktukları için İslâm perdesi altında gizlenmek suretiyle kılıçtan ziyade gnostik düşüncelerle İslâm’ı içten yıkma amacı gütmüşlerdir. Gazzâlî de bunun farkına vararak Nizâmiye Medresesinde döneminin halifesi ve sultanının emriyle çalışmalarını sürdürmüş ve İslâm’ın öz itikadını savunup gelebilecek muhtemel tehlikelere karşı birtakım eserler

³⁶⁰ Deniz, “İslam Felsefesi” 306.

ortaya koymuş, Bâtınîliği ve Bâtınîliğin aykırı inanç biçimini mesele mesele ele alarak eleştirmiştir.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Geçmişten günümüze kadar gelen gnostisik/okültik inanç biçimi bütün semavî dinlerde ve kültürlerde varlığını sürdürerek dinî metinleri ve bilimsel meseleleri anlama ve yorumlamada etkisini göstermiştir. Bu inanç biçimlerinin aşırı uç yorumlama metotları neticesinde dinsel metinlerin zâhirinin çok dışında, hatta zâhirinin iptal edilerek sadece kendi gruplarının anlayabileceği bir Bâtınî tavrı ortaya çıkmıştır. Dışa kapalı olan bu gruplar, faaliyetlerini gizlilik içerisinde ve kapalı kapılar ardında sürdürerek kendi öğretilerini sır gibi saklamayı başaramışlardır. Gizli öğretilere seçkin, seçilmiş, özel kimseler yoluyla ulaşılabilen düşüncesi ile insan iradesinin ve insana verilen aklın iptaline yol açılmıştır. Bu bağlamda akıl yoluyla üretim yolu kapatılarak bireyin bilgisi reddedilmiştir.

Gnostik inanca sahip düşünce ve akımlar her ne kadar kendi içerisinde teolojisini, sosyolojisini, kozmolojisini ve epistemolojisini oluştursa da zamanla dinî-siyasi meselelerde de faaliyet alanı bulmuştur. Bu şekilde kendilerine yaşam imkanı yaratıp farklı coğrafya, farklı bölge ve farklı dinlerde adları değişse de temel mantıkları aynı oluşumlar meydana getirmişlerdir.

İslâm öncesi dönemde varlıklarını kapalı ve muhalif oluşumlar olarak sürdüren bu inanç formunun İslâm döneminde de gnostik inanç öğretilerinin bazı ilkelerinde düzeltmeler yapılarak etkisini gösterdiği ve İslâm yorumunda Bâtınîlik adını alarak devam ettiği gözlemlenmiştir. Henüz erken dönemde İslâm dünyasının farklı coğrafya ve kültürlerle etkileşimi ve toprak fetihleri neticesinde İslâm'da bâtınî inanç izleri de yerini almıştır. Yahudi Kalabası'na yahut Mecûsîlik veya Sâbiîlik inancına mensup kimselerin İslâm sınırlarının genişlemesi ile İslâm inancı içerisinde gizlenerek varlıklarını devam ettirdiği bilinmektedir.

Zâhir-bâtın ayrımına giderek düalist bir inanç formu ortaya koyan Bâtınîler, kelmacıların usûl-i selâse olarak ifade ettikleri ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret meselelerinde sınırsız ve metotsuz bir yöntem uygulamak suretiyle İslâm inancı dışındaki ilkeleri harmanlayarak İslâm inancı içerisinde değerlendirmişlerdir. Dinde yapılan bu aşırı yorumlamalar sebebiyle de din dinamizminin yavaşlatılmasına sebebiyet verilmiştir. Bâtınîler kendilerine has bilgi teorisi oluşturarak dini metinlerdeki diledikleri yorumlamayı yaparak din istismara mevzi kazandırdıkları ve buna kapı araladıkları görülmüştür.

Nasıl ki selef inancı gibi sadece Kur'an'ın zâhirine bakmak aşırı uç bir tavır ise aynı şekilde Bâtınîlerin inandığı gibi sadece bâtına bakmak da aşırı uç bir tavidir. Zâhirsiz bâtına, bâtinsız da zâhire bakmak eskik yorum ortaya çıkarır. Kur'an'ı Kerim'in Hadid sûresinin üçüncü ayetinde zâhir ve bâtından bahsedilmektedir. Ancak ifade edilen zâhir ile bâtın birbirinden ayrı değil, birbirinin tamamlayıcısı konumundadır. Dolayısıyla zâhir ve bâtın birbirinin tamamlayıcısı olarak kabul edilmelidir. Kur'an'da te'viller yapılabilir. Kur'an'da bâtînî yorum yapılabilir. Ancak Kur'an'ın bâtînî yorumunu kabul etmek Bâtînîlik değildir. Asıl Bâtînîlik sadece bâtına yönelip zâhiri es geçmektir ki bu anlayış da asıl mânaya ulaşmaya çalışırken kişiyi bağlamdan koparacak aşırı uç bir anlayıştır. Bu bağlamda Bâtınîlerin sadece bâtına yönelerek böylesi uç bir anlayış benimsedikleri gözlemlenmiştir.

Her alanda te'vil vardır. Ancak te'vil yapılabilmesi için bazı şartların da yerine getirilmesi gerekmektedir. Te'vil, şartlar yerine getirilmiş olsa dahî bir ihtiyaca binaen yapılmalıdır. İhtiyaç harici keyfî bir te'vilden kaçınılmalıdır. Bâtınîler ise ihtiyaç halini gözetmeksizin kendi dinî-siyasi ve ideolojilerine göre te'vile başvurarak "Ayete ne söyletebilirim" bakış açısıyla Kur'an'daki ayetleri değerlendirmişlerdir. Mâtürîdîyye mezhebi kurucusu İmam Mâtürîdî dahî bir mesele üzerinde te'vil yaptıktan sonra bu te'vilin kendi yorumu olduğunu, doğrusunu ancak Allah'ın bilebileceğini ifade etmişken Bâtınîlerin aşırı uç bir te'vil metodu uygulayıp imamlarının sözlerinin üzerine herhangi bir söz söylenmesini reddedip onların sözlerini kesin bir şekilde kabul ediyor olmaları aykırı bir inançtır. Böylesi mutlakçı bir söylem geliştirmeleri kabul edilemez.

Kur'an'da akıl kırk dokuz yerde fiil olarak geçmektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliği akletmesi, tefekkür, tedebbür ederek evreni ve mevcûdiyeti aklı ile idrak etmesidir. Kur'an'da Enfal sûresinin 22. ayetinde açıkça aklını faaliyete geçirmeyen, aklını kullanmayan kimse Allah katında inananların en kötüsü olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da açıkça aklın fiilî olarak kullanılması tavsiyesine karşı Bâtınîlerin aklı iptal etmesi Kur'an'ın açık muhkem ayetleriyle çelişmektedir. Dolayısıyla vahyin rehberliğinde bir akletme eylemi gerçekleştirildiği takdirde din daha anlaşılır bir hal alacaktır. Bâtınîlerin akletme eylemi yerine imama tâbi olmayı seçmeleri neticesinde onların bakış açısında insanın iradesinin yerinin neresi olduğu sorusu ortaya çıkar. Hz. Peygamber'in Medine'ye gönderdiği Mus'ab b. Umeyr'in içtihadıyla hareket etmesi sadece Mus'ab için geçerli olmamış, bu örnek üzerinden bütün inananların aklını kullanmasının yolu açılmıştır.

Çalışmamızda söz edildiği üzere Bâtînî oluşumların amacının siyasi, toplumsal ve ahlâkî meseleler bağlamında Allah'ın koyduğu eşsiz bir sistem olan İslâm'ı saf inanç

formundan çıkarmak suretiyle kendi mecrası dışında ve kendi dini/siyasi ideolojileri doğrultusunda toplumsal kargaşa, zulüm ve şiddete sebebiyet vermek gayesiyle kullanmışlardır. Her ne kadar İslâm adına faaliyet sürdürdüklerini ifade etseler de eylemlerinin İslâm öğretileri ve uygulamalarının çok dışında olduğu görülmüştür. Bâtınîlik içerisinde Hasan Sabbah'ın kurduğu, Avrupa'da "Assasin" olarak ifade edilen suikastçi kimselerin faaliyetleri neticesinde oluşan İslâmofobinin, yani İslâm'ın şiddete meyilli bir din olduğu algısının ortaya çıkmasına bu gibi oluşumların sebebiyet verdiği görülmektedir.

Bâtınîlerin bu denli taraftar toplaması ve etkin faaliyet yürütmesinin bir başka sebebinin yaşanılan coğrafyada Müslümanların zenginleşmesi ile birlikte adalet, eşitlik dengelerinin bozulması ve Müslüman olan kölelerin Müslüman efendileri tarafından zulüm görmesi ile isyan etmesi olduğu çalışmamızda gözlemlenmiştir. Böyle bir kargaşa neticesinde aklı kıt, köylü ve kandırılmaya müsait olan kimselerin zaafiyetinden faydalanan Bâtınîlerin faaliyetlerini kolaylıkla sürdürdüğü saptanmıştır.

İslâm tarihinde döneminin entelektüel şahsiyeti olan Gazzâlî, Bâtınîlerle ilgili yaptığı çalışmalar neticesinde Bâtınîliğin amacının ve gayesinin ne olduğunu ortaya koymuştur. Kendi döneminde bu oluşumlara karşı kalem yoluyla eleştirilerini ortaya koyan Gazzâlî, bu ve buna benzer oluşumların İslâm'ın özü dışında başka bir itikat yapısı ortaya koyduklarını belirtmiştir. Gazzâlî, kendi döneminde de varlığını sürdüren bu oluşumların tuzaklarına düşülmemesi için eserler kaleme alarak Müslümanları bu ve buna benzer oluşumlara karşı uyardığı gözlemlenmiştir.

İslâm öncesinde varlığını sürdürerek İslâm inancına dâhil olan ve günümüzde de varlığını sürdüren Bâtınî inançların İslâm çatısı altında faaliyetlerini nasıl sürdürdüğünü ve nasıl taraftar bulduğunu ortaya koymaya çalıştık. İslâm inancını benimsemiş gibi göründükleri ancak aslında İslâm akaidi haricinde bir ekol olarak varlıklarını devam ettirdikleri saptanmıştır. Tarih boyunca kişiler, isimler farklı olsa da amaç ve gayelerin aynı olduğu açıkça görülmektedir. Bundan dolayı İslâm'ın öz akadini savunmak ve İslâm'ı Bâtınî tehlikelerden kurtarmak için İslâm tarihinde yaşanan olaylara yönelik çözümlemeleri duygusal bakmadan, aklı ve bilimi önceleyen sağlam metotlarla, yanlışla yanlış diyerek, akıl ve mantık süzgecinden geçirerek yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. Dâîlerin siyasi boşluktan faydalandığı göz önüne alınarak bakıldığında bu ve benzeri oluşumların dini istismar edebileceği ortamı bulduğu takdirde İslâm dışı eylemlere kalkıştığı görülmektedir. Bunun için ancak Allah'ın insana bahsettiği aklı fiiliyata geçirerek O'nun ilk emri olan "Oku!" emrini düşünerek ve tedebbür ederek İslâm'ın saf itikadını anlayabilir ve hayatımıza tatbik edebiliriz. Bu yolla yeryüzünün halifesi olan

insanın öz iradesi vesilesiyle evreni imar ve ihyâ edebiliriz. Böyle bir yaşam sonucunda İslâm'ın özünü ortaya koyabilir, İslâm itikadı dışındaki oluşumların önüne geçebilir ve İslâm'ı savunabiliriz.

Çalışmamız günümüz akademik anlamda gelecek çalışmalara Bâtınîliğin ne olduğu, hangi itikat meselelerini benimseyen grup ve oluşumların Bâtınîlik adını alacağını, dini anlama noktasında tek başına Bâtınîliğin ne gibi yararı veya zararı olabileceği gibi konularda katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda Bâtınîliğin tarihçesinden başlayarak günümüze kadar şemsiye bir kavram olarak kullanılıp farklı isimlerle farklı coğrafyada tarih sahnesinde yer edinerek günümüze ulaştığını ortaya koyarak Bâtınîliğin bugün nasıl anlaşılması ve bu hususta nelere dikkat edilmesi gerektiği noktasında gelecek çalışmalar yön verecektir.

KAYNAKÇA

- Aktulga, Mihdat. (2023). *Düalist Dinlerde Tanrı İnancı Üzerine Bir Karşılaştırma (Mecûsîlik, Sâbiîlik, Manicilik)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*.
- Arayancan, Ayşe. A. (2016). *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut-Nizârî İsmâîlîleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Arayancan, Ayşe. A. (2020). *Haşhaşiler; Efsaneler ve Gerçekler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Archer, Peter. (2023). *Dinler Tarihi 101*. (Simge Kaytan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Arslan, Hulusi. Bozkurt, Mehmet. (2021). *SistematiK Kelam*. (Hatice H. Erdem). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Âsım, Mütercim, A. (2013). *el-Okyânûsu'l-basît fî Tercemeti'l- Kamûsi'l- Muhît*. (Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, Çev.). İstanbul: İstanbul Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Asmussen, Jes. P. (1975). *Manichæan Literature: Representative Texts. Chiefly from Middle Persia and Parthian Writings*. New York: Scholars' Facsimiles & Reprints.
- Ateş, Süleyman. (1975). İmamiye Şîasının Tefsir Anlayışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/1-4, 147-172.
- Avcu, Ali. (2018). *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîk*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları.
- Avcu, Ali. (2019). Gnostik 'Kurtarıcı Bilgi' (Gnosis) Anlayışı ve İsmâîlîkte'ki Tezahürleri. *el Makalat Mezhep Araştırma Dergisi*, 12/2, 319-352.
- Avcu, Ali. (2020). *İslâm'ın İlk Marjinalleri Gulât-ı Şîa*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Ay, Zahide. (2012). *Ortaçağ İranı'nda ve Anadolu'su'nda Şiîlik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîlîliği*. (Ozan K. Sarıalioğlu, Ed.). İstanbul: Önsöz Yayıncılık 54/1, 169-182.
- Aydın, Ömer. (2021). *Hasan Sabbah'ın Gizli Öğretisi-Ehl-i Sünnet'in Bâtınîliğe Karşı Mücadele Tarihi*. Ankara: Nobel Bilimsel Yayınları.
- Ayçiçek, Burhan. (2012). Gazali ve Felsefe. *İstikamet Dergisi*, 4, 13-25.
- Bağdâdî, Ebu Mansur el-. (2014). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (Ethem R. Fıglalı, Çev.). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ballı, Hasan. H. (2013). *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

- Başcı, Vahdettin. (1997). “Bazı Dini Konuların Yorumlanmasında Bâtınîlerle Gazali Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 223-230.
- Benzadi, Iraj. vd. (2020). Mani Religion in Connection with the Gnosis Religion. *Journal of Advanced Pharmacy Education & Research*. 10/1, 67-74.
- Berkkan, Kurşad. (2020). *Alamut'un Efendisi Hasan Sabbah ve Haşhaşiler*. (Murat Dinçer, Ed.). İstanbul: Eftalya Kitap Yediveren Yayınları.
- Bozan, Metin. (2007). *İmamiyye Şîası'nın İmamet Tasavvuru (4. ve 5. Asırlar)*. Ankara: Avrasya Yayınevi.
- Bulut, Halil. İ. (2018). “Yaltkaya'nın 'Bâtınîlik Tarihi' Makalesi Tahlil, Değerlendirme ve Neşir.” *el Makalat Mezhep Araştırma Dergisi*, 11, 223-270.
- Bulut, Mehmet. (1991). *Ehl-i Sünnet ve Şîa'da İsmet İnancı*. İstanbul: Risale Yayınevi.
- Burkitt, Francis. C. (1928). The Mandaeans. *The Journal of Theological Studies*. 29/115, 225-235.
- Candan, Abdulcelil. (2011). *Dinde Aşırılık ve İtidal*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Çağrııcı, Mustafa. (1966). *Gazzâlî*. İstanbul: Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
- Ceyhan, İrem. (2021). *Yahudi ve Müslüman Teolojisinde Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları.
- Clement, İskenderiyeli. (1885). *The Stromata (Miscellanies)*. (Ante- Nicene Fathers Volume-II). (Philip Schaff, Allan Menzies, Ed.). Edinburg: T&T Clark.
- Çelik, Hüseyin. (2021). *Kur'an'a İşari Yaklaşımlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Çetin, Maksut. (2016). *Siyasi ve İtikadi Mezhepler*. İstanbul: Yazıgen Yayıncılık.
- Çubukçu, İbrahim. A. (1964). *Gazzâlî ve Bâtınîlik*. Ankara: Resimli Posta Matbaası.
- Çubukçu, İbrahim. A. (1970). *Gazzâlî ve Kelam Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çubukçu, İbrahim. A. (1970). *Gazzâlî ve İslâm Felsefesi*. Ankara: Ankara Basımevi.
- Çubukçu, İbrahim. A. (1970). “İbâhilik ve Bâtınîlik.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1-4, 67-70.
- Demirel, Serdar. (2016). *Takıyye: Şîa Rivayet Kültüründeki Derin Paradoks*. İstanbul: Rihle Kitap.
- Demirli, Ekrem. (2013). “Kuşeyriden İbnü'l-Arabi'ye İşari Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşari Yorumdan Tahkike Doğru Kuran-ı Kerim Yolculuğunun Gelişimi.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 121-142.
- Deniz, Gürbüz. (2019). *Felsefe İle Kelamın Karşılaşması. İslâm Felsefesi*. (Bayram A. Çetinkaya, Ed.). Ankara: Grafiker Yayınları, 303-331.

- Deustch, Nathaniel. (2003). *Mandaean Literature The Gnostic Bible*. (Willis Barnstone, Marvin Meyer, Ed.). Boston&London: Shambhala.
- Dilley, Paul. (2015). *Mani's Wisdom at the Court of the Persian Kings: The Genre and Context of the Chester Beatty Kephalaia*. (Johannes Van Oort, Einar Thomassen, Ed.). Leiden: Boston Brill.
- Eş'ârî, Ebu'l. Hasan. (1980) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. (Hellmut Ritter, Neşr.), 2.
- Fasl. İbn Hazm. (2017). *Dinler ve Mezhepler Tarihi*. (Halil İ. Bulut, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Fazlurrahman, Mâlik. (2018). *İslâmi Yenilenme*. (Adil Çiftçi, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Fatiş, Emrullah. (2016). *Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler*. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Field, Henry. (1949). *The Anthropology of Iraq*. Chicago: Field Museum of Natural History.
- Floramio, Giovanni. (2005). *Gnostisizm Tarihi*. (Selma A. Baş, Bilal Baş, Çev.). İstanbul: Litera Yayınları.
- Gardner, Lain. (1943). The Book of the Giants. (Walter B. Henning, Çev.). *Bulletin of the School of Oriental and Africa Studies*. 11/1, 52-74.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed. (2023). *Fedâihu'l-Bâtıniyye*. (Avni İlhan, Çev.). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed. (2017). *Bâtınîliğin Belini Kıran Deliller- Te'vilin Temel İlkeleri*. (Ahmed Ateş, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed. (1962). *el-İktisad fi'l-İ'tikad*. Ankara: Nur Matbaası.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed el-. (2021). *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zenadika: İslâm'da Tekfir Söyleminin Temellerine Dair*. (Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Çev.). Ankara: Elis Yayınları.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed el-. (2018). *El-Munkız Mine'D-Dalal: Delaletten Kurtuluş*. (Hamidullah Ünal, Çev.). İstanbul: Ravza Yayınları.
- Gölcük, Şerafettin. (2021). *Kelam Tarihi*. Konya: Hikmet Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülhakıy. (1979). *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Gördük, Emre. (2013). *Tarihsel ve Metadolojik Açından İşari Tefsir*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Greenles, Duncan. (2019). *Mani Dininin Kutsal Kitabı*. (Suat Ertüzün, Çev.). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Güler, İlhami. (2014). *Dine Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Okulu.
- Gülpayigani, Ali. R. (2014). *Kelami Mezhepler ve Fırkalar*. (Sedat Baran, Çev.). İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Gümüšoğlu, Hasan. (2021). *İslâm'da İmamet ve Hilafet*. İstanbul: Kayihan Yayıncılık.
- Gümüšoğlu, Hasan. (2019). *İslâm Akâidi ve Kelam*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gündüz, Şinasi. (1995). *Sâbiüler: Son Gnostikler*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Gündüz, Şinasi. (1999). *Gnostik Dinler, Dinler Tarihi*. (Ekrem Sarıkçıoğlu, Mlf.). Isparta: Kardelen Kitabevi.
- Gündüz, Şinasi - Gürkan, Salime. L.(2016). *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Hammadi, Muhammed. (1948). *Keşfü Esrari'l Batıniyye-Batınilerin ve Karmatilerin İçyüzü*. Ankara: Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Harputi, Abdullatif. (2016). *Tenkihu'l Kelam fî Akâidi Ehl'i-İslâm: Kelam İlmine Giriş*. (Fikret Kahraman, Ed.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Hayta, Hayrunnisa. (2020). *Gnostik Bir Akım: Valentiyanizm*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Herzfeld, Ernst. E. (1947). *Zoroaster and His World*. Princeton: Princeton University Press.
- Humeyni, Ruhullah. (1389). *el-Hükümet'il İslâmiyye*. Ürdün: Dar Ammar.
- İbn Arabî, Muhyiddin. (2006). *el-Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İlhan, Avni. (1993). *Şîa'da Usulu'd-Din. Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*.
- İbn Babaveyh, Muhammed b. Ali. (1978). *Risaletü'l-İ'tikadati'l-İmamiyye*. (Ethem R. Fırlalı, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. (1970). *Risâle fî İlmi'l-Bâtın. Mecmeatü'r-Rasâili'l-Müniriyye I*. Beyrut.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. (1985). *Kitabü'n-Nübüvvât*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. (1982). *Telbîsü İblîs*. (Ahmed Kerem, Nşr.). Beyrut: Dâru'l - Kalem Yayınları.
- İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Muhammed. (1996). *Şerhu'l-Akâdeti't-Tahâviyye*. Beyrut.
- İzmirli, İsmâil. H. (2018). *Yeni İlmi Kelam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Kâdî Abdulcebbar. (2017). *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve*. (Şerif M. Eroğlu, Ömer Aydın, Çev.). İstanbul: İmak Yayınları.
- Kâdî Abdulcebbar. (2022). *İslâm Dışı Fırkalar*. (Ömer Türker, Ed.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kahraman, Fikret. (2015). *İslâmi İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*. İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Kapa, Sarosh. H. (1905). *The Teachings of Zoroaster and The Philosophy of The Parsi Religion*. London: John Murray.
- Karapınar, Fikret. (2018). *Kur'an'ın Bâtınî ve İşari Yorumu*. İstanbul: Kuramer Yayınları.
- Katib, Ahmed el-. (2020). *Şîada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*. (Mehmet Yolcu, Çev.). Ankara: Otto Yayınları.
- Kaya, Mahmut. (2011). *Tehâfütü'l-Felâsife*. Erişim 19 Aralık 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tehafutul-felasife>
- Kaygusuz, İsmail. (2012). *Nizârî İsmâîlî Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*. İstanbul: Su Yayınevi.
- Köktaş, Yavuz. (2018). *Modern Dünyada Müslümanca Düşünmek-I*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Kiraz, Muhammed. N. (2018). *Bâtınîlik ve Gazzâli Eleştirisi*. İstanbul: Erva Kitap Yayınları.
- Kur'an Yolu. Erişim 28 Ağustos 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Kutluay, Yaşar. (2019). *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kutluay, Yaşar. (2022). *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Lewis, Bernard. (2023). *Haşhaşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*. (Kemal Sarısözen, Çev.). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Mackenzie, David. N. (1979). Mani's Šābuhragān. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 42/3, 500-534.
- Mahmud, Ramî. (2020). *Fâtımîler Döneminde Siyasi ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelami Açıdan İsmâîlî İnanç Sistemi*. İstanbul: Post Yayın.
- Mercan, İsmâîl. H. (2014.). *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Giden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*. (Altan Çetin, Çev.). Ankara: Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Nasoraia, Brikha. H. S.- Trompf, Garry. W. (2010). *Mandaean Macrohistory*. ARAM. 22.

- Nevbahtî, Kummî. (2004). *Şîî Fırkalar; Kitbabu'l Makalat ve'l-Fırak / Fırakuş-Şîa*. (Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Nizâmülmülk. (2018). *Siyâsetnâme*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ocak, Ahmet. (2004). *Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri*. *Dini Araştırmalar*, 7/24, 163-178.
- Onat, Hasan. (1997). Şîîliğin Doğuşu Meselesi. *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 79-117.
- Öz, Mustafa. (2011). *Başlangıçtan Günümüze Şîîlik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Öz, Mustafa. Şîa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia#1>
- Özarslan, Semih. (2018). *Kelam Tarihi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Öztürk, Mustafa. (2014). *Kur'an ve Aşırı Yorum*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Özköse, Kadir. (2017). Tasavvuf Kültüründe Bâtın ve Bâtınî/Ledünni Bilgi Kavramlarının Referans Çerçevesi. *İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırma Merkezi*.
- Poyraz, Mevlüt. (2020). *Karmatîler Devleti: Ebû Tâhir el-Cennabi Dönemi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Rudolph, Kurt. vd. (1969). Problems of a History of the Development of the Mandaean Religion. *The University of Chicago Press*. 8/3, 210-235.
- Sacy, Antonine. I. S. (1826). *Chrestomathie Arabe*. Fransa: Imprimerie Royale.
- Sallabi, Ali. M. (2018). *Selçuklular: Bâtınî Fitnesine ve Haçlı Savaşına Karşı Bir İslâmî Mücadele Projesinin Doğuşu*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Sancar, Faruk. (2011). *Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*. *Fahreddin er-Razi ve İbnü'l Arabî Örneği*. Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Sarikaya, Muhammed. S. (2001). *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. Isparta: Isparta Yayınları.
- Seyrek, Ahmet. (2019). *İslâm'da Büyük Ayrışma: Karmatîler*. Ankara: Dorlion Yayınları.
- Sicistani, Ebu Yakub Es-. *Kitabu'l İftihar*. (Mustafa Galib, Çev.). İstanbul: Maruf Yayınevi.
- Şafak, Ali. "Bâtın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batin--fikir>
- Şa'rânî, Ahmed b. A. Eş-. (2023). *Kudsî Nurlar Tasavvuf Kaideleri*. (Şeyh Yahya el-Abbasi, Süleyman Taş, Çev.). İstanbul: Şifa Yayınevi.
- Şapolyo, Enver. B. (2013). *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Milenyum Yayınları.

- Şehristânî, Abdülkerîm eş-.(2015). *El-Milel Ve'n-Nihal: Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. (Mustafa Öz, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Şehristânî, Abdülkerîm eş-.(1975). *El-Milel Ve'n-Nihal*. (Seyyid Killânî, Neşr.) Beyrut. Dâru'l-Ma'rife Yayınları.
- Tan, Muzaffer. (2017). *Haşhaşiliğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Davet Yapılanması*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları.
- The Gnostic Archive. Valentinus. Erişim: 1 Eylül 2024.
<http://www.gnosis.org/library/valentinus/Valentinus.htm>
- The Gnostic Bible. (2003). *Gospel of Truth*. (Willis Bornstone, Martin Meyer, Ed.). Boston&London: Shambhala.
- Tirmizî, Ebû Abdillâh, M. b. A. et-. (1938). *Beyânu'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lubb*. (Ahmed A. Sâye, Tah.). Kahire: Merkezu'l-Kitâb li'n-Neşr.
- Topaloğlu, Bekir. (2018). *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Tunaşar, Seyhun. (2020). *Üç Bâtınî Bilge: Hasan Sabbah- Şems-i Tebrizi-Hace Bektaş Veli*. İstanbul: Hermes Yayınları.
- Tübitak. Gnostisizm. Erişim: 28.08.2024.
<https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/gnostisizm>.
- Uludağ, Süleyman. (2017). *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Uzun, Nihat. (2018). *Tefsir Disiplini Açısından Bâtınî ve İşârî Yorumun İlmî Değeri*. İstanbul: Kuramer Yayınları.
- Ülkü, Ekrem. A. (2008). *Kabala-Yahudi Kadim Mistik Öğretisi*. (Akif Pamuk, Ed.). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Ülkü, Hayati. (2015). *Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Widengren, Geo. (1965). *Mani and Manichaeism*. (Charles Kessler, Çev.). London: Weidenfeld and Nicolson.
- Yavari, Neguin. (2022). *İslâm Dünyası*. (Andrew Rippin, Ed.). (Melike N. Şellaki, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yavuz, Salih. S. (2020). *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*. (Mehmet Ş. Baş, Ed.) İstanbul: Okur Akademi.
- Yavuz, Yusuf. Ş. (1993). İmamiyye'nin Usulu'd-din'e İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi. İstanbul: *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, 667-689.

- Yavuz, Yusuf. Ş. (2013). *Akâid ve Kelam İlminde Vahyin ve Aklın Yeri*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Yavuzylmaz, Yusuf. (2020). *Gazali: Bir İslâm Âliminin Entelektüel Portresi*. (Abdullah Yusufoglu, Ed.). İstanbul: Çıra Genç Yayınları.
- Yılmaz, Mustafa. S. (2020). *Tanrı ve Âlem Tasavvurları. Kelam Atlası II*. (Bülent Akot, Ed.). Ankara Gazi Kitabevi Yayınları.
- Yılmaz, Sabri. (2019). *Kelam'da Te'vil Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Yüksel, Berk. (2020). *İnanç Sistemleri ve Kendini Bilmek*. Ankara: Akılçelen Kitaplar Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Yazar, Antalya Anadolu İmam Hatip Lisesi'ni bitirdikten sonra 2016 yılında Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde eğitimine başlamış ve 2021 yılında mezun olmuştur. 2022 yılında ise Gümüşhane Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 2022 yılından beri İmam-Hatip olarak görev yapmaktadır.

